

ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ

Навчально-науковий інститут денної освіти

Форма навчання денна

Кафедра туристичного та готельного бізнесу

Допускається до захисту

Завідувач кафедри

_____ Г.П. Скляр

„_____” _____ 2024 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

***На тему* “ПЕРСПЕКТИВИ ПІСЛЯВОЄННОГО РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО
ТУРИЗМУ В ЖИТОМИРСЬКІЙ ОБЛАСТІ”**

зі спеціальності 242 Туризм

освітня програма «Туризм» ступеня бакалавра

Виконавець роботи Потапова Катерина Сергіївна

(підпис, дата)

Науковий керівник к. геогр. н., доц. Логвин Михайло Михайлович

(підпис, дата)

ПОЛТАВА – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В РЕГІОНІ.....	6
1.1 Теоретичні засади розвитку релігійного туризму в регіоні.....	6
1.2 Чинники розвитку релігійного туризму.....	21
1.3 Світовий досвід розвитку релігійного туризму.....	32
РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА ПРОБЛЕМАТИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В ЖИТОМИРСЬКОМУ РЕГІОНІ.....	46
2.1 Оцінка ресурсної бази релігійного туризму.....	46
2.2 Стан розвитку туризму та туристичної інфраструктури в регіоні.....	54
2.3 Організація релігійного туризму в Житомирському регіоні.....	62
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	70
ДОДАТКИ.....	75

ВСТУП

Релігійний туризм є важливим сегментом туристичної індустрії, що приваблює мільйони паломників та туристів до священних місць по всьому світу. Житомирський регіон, багатий на історико-культурні пам'ятки та сакральні об'єкти, має значний потенціал для розвитку цього виду туризму. У даній роботі розглянуто сучасний стан релігійного туризму в Житомирському регіоні, його проблеми та перспективи, а також визначено шляхи їх вирішення.

Житомирський регіон володіє значною кількістю релігійних об'єктів, таких як православні та католицькі храми, монастирі та святині, які можуть стати основою для розвитку релігійного туризму. Однак, незважаючи на наявність такого потенціалу, інфраструктура регіону не завжди відповідає вимогам сучасних туристів. Відсутність належного маркетингу та рекламних кампаній, недостатнє фінансування та підтримка з боку держави є основними проблемами, які гальмують розвиток цього напрямку туризму.

На глобальному рівні релігійний туризм набуває все більшої популярності завдяки зростаючому інтересу до духовності та культурної спадщини. В багатьох країнах світу активно розвиваються релігійні маршрути, організовуються тематичні тури та паломництва, що приваблює як індивідуальних туристів, так і групи. Впровадження сучасних технологій та цифрових платформ для просування релігійного туризму також є важливим аспектом успішного розвитку цього сегменту.

Дослідження релігійного туризму в Житомирському регіоні є актуальним у зв'язку з необхідністю диверсифікації туристичної пропозиції регіону та залученням нових туристичних потоків. Розвиток релігійного туризму сприятиме

не тільки економічному зростанню регіону, але й збереженню та популяризації культурної та духовної спадщини.

Метою дослідження є аналіз сучасного стану релігійного туризму в Житомирському регіоні, виявлення проблем та перспектив розвитку, а також розробка рекомендацій щодо підвищення його привабливості для туристів.

Дана мета досягається через виконання наступних завдань:

- вивчити теоретичні засади розвитку релігійного туризму в регіоні;
- розкрити чинники розвитку релігійного туризму;
- дослідити досвід розвитку релігійного туризму та можливості його адаптації до умов Житомирського регіону;
- провести аналіз існуючих релігійних об'єктів та маршрутів у Житомирському регіоні;
- визначити стан розвитку туризму, туристичної інфраструктури та основні проблеми та бар'єри, що перешкоджають розвитку релігійного туризму;
- розробити рекомендації щодо покращення інфраструктури та просування релігійного туризму в регіоні.

Об'єктом дослідження є релігійний туризм у Житомирському регіоні, що включає сакральні об'єкти, маршрути та інфраструктуру, пов'язані з цим видом туризму.

Предметом дослідження є теоретичні, методологічні та практичні аспекти, пов'язані з організацією та розвитком релігійного туризму в Житомирському регіоні, а також фактори, що впливають на його ефективність та привабливість для туристів.

Результати дослідження можуть бути використані органами місцевого самоврядування, туристичними агенціями та підприємцями, що працюють у сфері туризму, для розробки та реалізації стратегій розвитку релігійного туризму в

Житомирському регіоні.

У кваліфікаційній роботі використовувалися наступні методи: загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, зокрема абстрагування, узагальнення, аналіз і синтез, індукція й дедукція, статистичний, системний аналіз. Використовувався метод економіко-статистичного аналізу.

Інформаційною базою для підготовки кваліфікаційної роботи слугували: законодавчі та нормативно-правові акти України, що регламентують діяльність у галузі туризму, матеріали Державної служби статистики України, матеріали Головного управління статистики у Житомирській області, наукові періодичні видання, статистичні бюлетені туристичної діяльності, актуальні електронні ресурси Інтернету.

Окремі положення кваліфікаційної роботи були апробовані та оприлюднені в матеріалах кафедрального круглого столу студентів та аспірантів “Туризм і молодь – 2023” (м. Полтава, 2023 рік).

Структурно робота складається з двох розділів, вступу, висновків, переліку використаних інформаційних джерел, додатків. У роботі налічується 2 таблиці та 1 додаток (у ньому 4 рисунки), перелік використаних інформаційних джерел налічує 46 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ

1.1 Теоретичні засади розвитку релігійного туризму

Туризм є багатогранним явищем, яке включає географічні, економічні, соціальні, культурні та екологічні аспекти. Він має значний потенціал для постійного розвитку та тісно пов'язаний з багатьма іншими сферами людської діяльності, що робить його важливим у соціально-економічному житті країн і народів [1]. Мандрівництво є невід'ємною частиною людської природи від самого зародження людства [2]. Перші подорожі були спричинені фізіологічними потребами у безпеці, їжі, розвідці місцевості, а також соціальними потребами у спілкуванні, задоволенні цікавості, обміні товарами та грабежах. Релігійність також супроводжує людство з самого початку його існування, і релігійні подорожі залишили значний слід в історії туризму. За даними Всесвітньої туристичної організації, щороку 300-330 млн. паломників відвідують основні святі місця, що становить приблизно чверть усіх міжнародних туристичних прибутків, і здійснюються понад 600 млн. національних та міжнародних релігійних подорожей [3]. В історії релігійного туризму та релігії відомо багато подорожей з метою поклоніння язичницьким святим місцям і між різними народами. Релігія – це організований набір вірувань, практик і систем, які зазвичай включають віру в керуючу силу, таку як особистий бог чи інша надприродна істота, і поклоніння їй. Хоча це основне визначення, існує багато різних розуміння того, що таке релігія, і не всі релігії зосереджені на вірі в богів або надприродні сили. Релігія зазвичай включає культурні переконання, світогляд, тексти, пророцтва, одкровення та мораль, які мають духовне значення для членів певної віри, і вона може

охоплювати низку практик, включаючи проповіді, ритуали, молитви, медитації, святині, символи, транси, і свято. Відомий психоаналітик З. Фрейд описував релігію як форму здійснення бажань. Однак сучасна психологія визнає, що релігія може відігравати важливу роль у житті та досвіді людей і навіть може покращувати здоров'я та благополуччя. Насправді дослідження показують, що релігія може допомогти людям виробити здорові звички, регулювати свою поведінку та розуміти свої емоції – усі фактори, які можуть впливати на ваше здоров'я. Існує багато різних типів релігій, включаючи добре відомі основні релігійні традиції світу, а також менш відомі системи вірувань серед невеликих груп населення. Деякі з них представляють монотеїзм, або віру в одного бога, тоді як інші представляють політеїзм, або віру в кількох богів. Деякі типи релігій включають, але не обмежуються ними: бахайський буддизм, зороастризм, індіанські релігії, іслам, джайнізм, растафарі, християнство, даосизм, африканські традиційні релігії. Пов'язаний з релігією, анімізм – це віра в божественних нелюдських істот, тоді як тотемізм передбачає віру в божественний зв'язок між людьми та світом природи.. На іншому кінці релігійного спектру знаходяться атеїзм, який передбачає віру в те, що одного або кількох богів не існує, і агностицизм, який є вірою в те, що існування одного чи кількох богів невідоме або невідоме. Паломницькими дослідженнями займаються багато вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких М. Біржаков, Т. Божук, А. Ковальчук, О. Любіцева, М. Мальська, Т. Христов, М. Рутинський, І. Мініч, А. Кузишин, С. Dudchak, M. Dudczak, D. E. Sopher, A. Jakowski, S. T. Browne та ін. Кожен з них по-різному пояснює визначення цього поняття. Наприклад, М. Біржаков вважає паломництвом пішу прогулянку або подорож до святого місця з чіткою метою [4]. А. Ковальчук стверджує, що паломництво – це подорож до релігійного об'єкта як джерела розваги, що сприяє духовному зціленню та пізнавальній діяльності. [7].

М. Мальська та М. Рутинський описують це так: «Паломництво – це особлива форма духовних розваг, пов'язаних з очищенням, спокутою та допуском до святині віри, у якій людина сповідує віру, відвідуючи особливий сакральний центр тієї чи іншої релігії. На основі наведених тверджень можна дати загальне визначення терміну. Паломництво – спільна чи індивідуальна релігійна подорож віруючих до святого місця. Паломництво як духовно-соціальна діяльність людини відома з глибокої давнини. Люди, незалежно від релігії чи секти, завжди шанують святі місця, пов'язані з Богом, місця, де відбуваються явища, які не піддаються раціональному поясненню, місця, пов'язані з життям, смертю чи похованням релігійних діячів чи святих. релігійне паломництво, яке репрезентує традицію давньої культури, змогло з часом зберегти свою первісну сутність і стати невід'ємною частиною сучасного світу. Зовнішні умови подорожей віруючих змінюються, але їх намічені цілі та зміст залишаються незмінними. З огляду на все, паломницький туризм вважається складовою релігійного туризму, який також вважається формою культурного та інтелектуального туризму. Насправді релігійні об'єкти, які цікавлять релігійних мандрівників, є також найбільш значущими архітектурними дивами. Навіть для людей, які є просто туристами чи науковцями, важливо розуміти релігійні пам'ятки, релігійну історію, релігійну культуру тощо. Загальною структурою релігії є віра в те, що молитва чи ритуал пов'язані з певним місцем її виконання, а природний або створений людиною об'єкт, який пов'язаний з божеством або конкретною подією.. Святині можуть бути створені природою: гірські височини, скелі, річки, озера, джерела, печери тощо. Святині включають музеї, зображення, місця, пов'язані з жертвопринесеннями, могильники, а також інші реліквії, які належали до святинь і стали історичними фактами. через деякий час. Основними функціями паломницького туризму є релігійно-просвітницька, місіонерська, благодійна та загальноосвітня. Вони мають величезне значення як

для окремих людей, так і для суспільства в цілому та сприяють розкриттю бази релігійного туризму [2].

Релігійний туризм, духовний туризм, сакральний туризм або релігійний туризм вважається формою туризму, яка має два основних підтипи: паломництво, яке є найпоширенішим. Подорожі з наміром релігійного чи духовного дослідження, а також огляд релігійних пам'яток і артефактів – це приклади розважальних заходів, які включають релігійні екскурсії. Інші вчені по-різному описували релігійний туризм. Гісберт Ріншеде ідентифікує їх за тривалістю, кількістю членів і структурою суспільства [2]. Юлій Геворкян вважає, що існує два різних види туризму, які мають різні мотиви, один – це «паломницький туризм» з релігійних мотивів або для участі в церемоніях, які мають релігійні компоненти, інший - це «церковний туризм», який має на меті бути побаченим, такі як собори. Християнський священик Френк Фейхі вважає, що паломник завжди ризикує стати туристом, і навпаки, оскільки подорожі, як кажуть, впливають на типовий порядок життя вдома, він визначає вісім відмінностей між ними [3].

Крім основних функцій релігійного туризму, слід також звернути увагу на додаткові функції, які також є важливими з точки зору прояснення концепції. Інші пропоновані функції релігійного туризму включають інтеграцію, об'єднання людей за релігійною приналежністю, створення умов для солідарності та згуртованості соціальних груп, підтримку релігійного балансу суспільства та гармонізацію особистої поведінки (релігійних обрядів, норм, вимог тощо;

- перспектива – дозволяє візуалізувати своє уявлення про світ, це саме дозволяє осягнути сенс людського життя, призначення людини на Землі;

- рекреаційна або лікувальна – оздоровлення (зняття продуктивної або непродуктивної психофізіологічної втоми, душевних страждань), відновлення

фізичних і духовних сил людини;

- естетична – розвиток естетичного та художнього смаку;
- пізнавальна – ознайомлення з архітектурою, історичними та художніми особливостями окремих сакральних споруд, їх культовою та духовною сутністю;
- компенсаторна – зняття життєвих протиріч і проблем людського існування; психологічно компенсує обмеженість, безсилля, залежність людей від умов існування, наповнює сенсом їх життя;
- соціальна або соціокультурна – гармонійний розвиток особистості; зближення народів;
- економічна – формування сфери послуг і зв'язків з іншими галузями економіки; розвиток окремих територій та сприяння зайнятості населення; збільшення грошових надходжень до бюджету;
- освітня – отримання під час подорожі знань про сакральні об'єкти в місцевих традиціях, історико-архітектурний та сакральніо-мистецький аспекти.

Слід також звернути увагу на основні фактори, що впливають на розвиток релігії в регіоні.

Зокрема, необхідно виділити природні характеристики території, історію розвитку території, історію заселення території, демографічні характеристики населення, етнічний склад, соціально-демографічний рівень, економічне освоєння території, рівень міграції, геополітичне положення регіону.

Християнство є однією з релігій, яка заохочує паломництво, навіть якщо канони, які регулюють релігійне життя, не стверджують, що паломництво є обов'язковим [2].

Християнство, як одна з найпопулярніших релігій у світі, по суті, є історичною релігією, вчення якої складається не з ідей і принципів, а з описів подій життя і смерті Ісуса Христа та його учнів [6].

У святих місцях християн, куди вони здійснюють паломництво, зберігаються реліквії, пов'язані з шануванням Бога і християнських святих [8]. Паломництво відіграло важливу роль у розвитку географії. Перш за все, поїздки, спрямовані на поклоніння святинам, сприяли міграції населення, зміцненню відносин між християнськими народами, розвитку інфраструктури і т.д. у той же час росла обізнаність людей про навколишній географічному просторі. Одним із факторів розвитку географії була місіонерська діяльність орденів римо-католицьких монастирів. Місія діяла на відкритій місцевості одночасно з економічним розвитком. Під час таких місій відкривалися школи, храми та лікарні [8]. Серед місіонерів було багато людей з чудовою освітою, здібностями та бажанням проводити наукові дослідження. Їх описи часто ставали цінним джерелом географічної інформації, оскільки містили відомості про такі характеристики, як територія, населення і природні умови. Іншим джерелом географічних даних був путівник, призначений для паломників, який включав детальний опис маршруту. Вирушаючи в чужу країну, людина усвідомлювала, що знаходиться в незвичному для неї середовищі, тому перед подорожжю паломники цікавилися такими питаннями, як відстань, місцеперебування, місце відпочинку і транспорт [8]. Дуже популярний вкінці IV століття путівник, відомий як "прогулянка Сільвії", що оповідає про подорож іспанської черниці в Палестину. Ще один путівник з Бордо в Єрусалим був складений невідомим автором (приблизно в IV столітті). На додаток до цього, в XII столітті можна згадати путівник Антоніна П'яченца, виданий в кінці VII століття, і перший "дорожній путівник для паломників" [13]. У Візантії перші путівники для паломників були видані грецькою мовою з другої половини VIII століття. Найвідоміший з них – "розповідь Епіфанія Агіополіта про Сирію і Святу Землю", що розповідає про враження автора після поїздки на Святу землю. VXII столітті візантійські

паломники склали путівник "Коротка історія міст і країн від Антіохії до Єрусалиму, Сирії, Фінікії і святих місць Палестини". Путівник був відредагований не тільки для паломників, але і для всіх мандрівників. Перше з них було укладено в VI столітті під назвою "місто Константинополь – Новий Рим". На межі X-XI століть було опубліковано більш докладний посібник "Батьківщина Константинополь", що складається з 3 частин. У першому була представлена історія міста, у другому – містобудування, а в третьому – інформація про визначні пам'ятки [13]. На території сучасної України паломницька діяльність значно посилилася після прийняття християнства. Серед релігійних поїздок варто згадати "прогулянку ігумена Даниїла", яка датується початком XII століття. Автор відвідав християнські храми і святині Константинополя, Палестини, Кіпру, Криту і Родосу, давши докладні описи місцевої природи, населення і способу життя []. Паломництво також пов'язане з розвитком туристичного картографування України. У 1638 році в друкарні Києво-Печерської Лаври польською мовою була видана книга А. Кальнофойського "Тератогіма", в додатку – три карти, планові і перспективні зображення Києва та України, починаючи з 1643 року. Після канонізації 69 ченців, похованих в печері митрополитом Києво-Печерська лавра стала місцем масового відправлення релігійних обрядів. Необхідно було відтворити план печери, це було зроблено в своєрідній історико-релігійній праці "Києво-Печерський патерик", перше видання якого було опубліковано в 1661 році в друкарні Києво-Печерської Лаври архімандритом Лаври і Києво-Могилянської колегії було зроблено в орден Гізелі [4]. Публікація путівників зіграла важливу роль в становленні і розвитку географії того часу. Путівник включав детальні описи маршрутів, країн, населення та традицій. З іншого боку, публікація путівників сприяла відродженню релігії в той час. Вивчаючи їх зараз, ми маємо уявлення про географічні знання тієї епохи. Паломництво пройшло ряд

еволюційних етапів свого розвитку. З прийняттям християнства і його поширенням по всій території Великого князівства Київського, а також будівництвом храмів і монастирів Велике князівство Київське стає центром релігії. "Східний маршрут" до Єрусалиму проходив через територію Великого князівства Київського. Вона починалася з Києва вниз по Дніпру до Чорного моря. Потім уздовж західного узбережжя Чорного моря дорога вела до Константинополя, через Кіпр в Акри [10]. Історичні умови розвитку України та культурні особливості населення призвели до виділення на її території ряду важливих напрямків релігії: – християнство, іудаїзм, ісламська культура – райони, де знаходяться місця паломництва католиків, православних, євреїв, вірмен. Шлях "з варяг у греки", що представляє історію християнства в Україні, пов'язаний із запровадженням християнства в Україні, завдяки якому паломники можуть зрозуміти історію християнства в Україні та основні події. Київ і Чернігів можуть стати центрами зосередження історичних, культурних і сакральних пам'яток української християнської культури, їх духовності. В результаті можна зробити висновок, що релігію вивчали багато вчених і кожен по-своєму інтерпретував це твердження. Аналізуючи всі визначення, слід сказати, що в цілому паломництво – це спільне або індивідуальне подорож в Святу землю релігійного характеру віруючої людини. Паломництво пройшло ряд еволюційних етапів свого розвитку і розвивається донині [6].

Релігійний туризм – це особливий вид туризму, який сприяє взаєморозумінню та толерантності між різними релігіями. Кожна людина, незалежно від віросповідання, повинен хоча б раз в житті відвідати Святу землю. Україна – країна, де релігійний туризм має глибоке коріння і тисячолітні традиції, тут поважають релігійні обряди, регулярно відбуваються паломництва. Перш за все, Релігійний туризм пов'язаний з відвідуванням "святих місць" або релігійних

центрів. Це відмінний культовий об'єкт їх релігії, а також знайомство як з іншими релігійними, так і культовими традиціями різних регіонів планети. А по-друге, поєднання відвідування релігійних місць і цікавих і пізнавальних екскурсійних програм розширить кругозір, сприятиме більш глибокому пізнанню духовної та історичної спадщини народів різних країн світу і розумінню суті їх релігії [43].

Релігійні тури – це пізнавальні поїздки, спрямовані на вивчення релігійних об'єктів, історії релігії та релігійної культури. Релігійний туризм як ще один вид туризму має свої підвиди:

- екскурсії та релігія;
- паломництво;
- науковий туризм в релігійних цілях.

Туризм на релігійну тематику туризм має широкі можливості на майбутнє. Туристичні підприємства сформували туристичний потік з туризму на релігійну тематику, що включає огляд релігійних святинь на екскурсійних маршрутах. Звичайно, такі поїздки коротше, ніж паломництво віруючих, розраховані на дітей і дорослих, організовуються в будь-який час року і не прив'язані до релігійних свят. Якщо для віруючих важливий духовний момент, то туристи їдуть на Святу Землю в основному з культурними та освітніми цілями, особливо духовно і фізично, не готуючись до поїздки, іноді і паломники, і туристи можуть брати участь в декількох турах одночасно. Згідно з маршрутом, вони відвідують релігійні святині та архітектурні пам'ятки минулого. Організація таких турів вимагає ретельної підготовки. Необхідно ретельно відбирати групу, щоб в неї не потрапили люди, яким абсолютно чужа віра і повага до Святої землі [36].

Науковий туризм з метою релігієзнавства притаманний науковим дисциплінам, які досліджують особливості різних релігій. Вчених відправляють не тільки в монотеїстичні релігії, але і в місця з багатим політеїстичним минулим. В

основному це Єгипет, а також Італія і Греція. Особливий науковий і релігійний інтерес представляє Схід: Індія, Китай, Японія. Хоча професійні поїздки нечисленні, вони розширюють географію релігійного туризму [3].

Паломницький туризм-це підвид релігійного туризму, який притаманний не тільки глибоко віруючим людям, яким цікаво споглядати храми і монастирі. Відвідування храмів і богослужінь заспокоює душу, збагачує внутрішній світ і відроджує людські сили. Під час туру у людей є можливість побачити і вшанувати головні українські святині, відвідати богослужіння богам і взяти участь у хресній ході. Вони зустрічаються з одновірцями, що їх надихає. Це відмінний спосіб залікувати душевні рани цілющою силою молитви в храмах і у чудотворних ікон. Такі враження залишають екскурсії по християнських святинях України: Почаєву і Зарваниці, Києво-Печерському та Лаврівському університетах [7].

Паломництво сходить до часів перших християн, які в Середні віки відвідували Святу землю і привозили звідти пальмові гілки. Паломництво можна розуміти як подорож людей, які здійснюють поклоніння Святій Землі. Багато різних мотивів спонукають людей здійснювати паломництво. Його використовують для зцілення від фізичних або психічних захворювань, молитви за родичів і друзів, здобуття благодаті, набуття сили, виконання якихось завдань (будівництво, монастирі, храми, ашрам (духовний центр)). Паломництво також може бути обумовлено бажанням висловити подяку вищим силам за послані ними блага, проявити відданість вірі, перевірити свої наміри і здатність до аскетизму, знайти сенс життя [2]. Релігійні традиції та доступні сакральні ресурси українського народу сприяють формуванню стабільного попиту на паломницькі тури та формуванню ринку релігійного туризму нашої країни. Таким чином, із загального туристичного потоку туристів, що прямують в Україну, 64 756 осіб прагнуть відвідати релігійні святині [5]. Зарубіжними споживачами вітчизняних

туристичних продуктів у сфері релігійного туризму є представники діаспори росіян, білорусів, болгар, словаків, чехів, євреїв і кримських татар.

Найбільший паломницький потік в Україну складають представники однієї з гілок іудаїзму (хасиди), які відвідують Київ, Львів, Жовкву, Меджибіж, де працювали і поховані засновники Белза і хасидизму Бель Шем Тов, рабин Нахман з Умані, Леві Іцхак з Бердичева, Мордехай тверські з Житомира, Ехіль Міхаель з Новограда-Волинського. Він формується євреями, які прямують до таких місць.

Друге місце за кількістю паломників займає Паломницький потік з Росії в православні Києво-Печерську, Почаївську, Святогірську Лаври і православні монастирі України: Троїцький, Єлецький Успенський, Даневський Георгіївський, Свято-Троїцький в Корці, Межиріцький, Святобоявленський в Кременці, Святогірський монастир в Зимовому, Густин монастир, Святогірський жіночий монастир, Межирицький, Святобоявленський, Кременецький, Святогірський, Свято-Живоначальний, Свято-Троїцький, Густинський, Спасо-Преображенський, Мгарський, Сімферопольський [4].

На третьому місці за величиною знаходиться потік паломників з Польщі до католицьких і греко-католицьких святинь. Об'єктом паломництва в основному є храми Львова, Жовкви, Белза, Білої Церкви, Бердичева, Полонного і, в основному, інших міст Західної України. Етнічні українці, які емігрували до Польщі за часів комуністичного гніту, були особливо визнані Вселенською католицькою церквою, Креховським Базиліанським монастирем, Унівським монастирем та іншими святинями Західної України [18].

На формування внутрішнього паломницького потоку впливають фактори транспортної доступності. Більшість віруючих відвідують святині, розташовані трохи далі від місця проживання, але не всі можуть відвідати чудові українські святині, такі як Печерська лавра в Києві або Почаївська лавра.

Серед релігійних центрів України Київ вважається другим слов'янським Єрусалимом. У символах містобудування стародавнього Києва багато порівнянь з Єрусалимом, знамениті фігури князя Київської Русі – Володимира Хрестителя і його сина Ярослава Мудрого часто порівнюють з царем Давидом і Соломоном у слов'ян за значимістю [24].

Екскурсія в Почаївський монастир цікава головним чином для православної церкви, під час якої організовується огляд святилища Святої Живоначальної Троїці Почаївського монастиря (другого за популярністю православного храму Московського патріархату після Києво-Печерського монастиря). Віруючі можуть доторкнутися до чудотворної ікони Божої Матері, відвідати склеп, де зберігаються мощі Іова і Амфілохія, а по дорозі через довколишній Свято-Духів Почаївський монастир можна набрати води з джерела Св. Анна і підніміться на гору Божу. Тури в Зарваницю, найбільший духовний центр Греко-Католицької церкви в Україні, користуються популярністю серед українського населення [24].

Триває процес формування туристичних компаній для організації релігійних і паломницьких турів, а також деяких паломницьких послуг, організованих монастирями, Церквами, а також іншими релігійними організаціями, але тільки за останні 3,4 роки збільшилася кількість туристів, які здійснюють паломництво до українських святинь, а також за кордон в Україні значно зросла кількість поїздок з релігійними та освітніми цілями. Основними маршрутами таких поїздок були Ізраїль, Італія, Греція, Кіпр, Туреччина, Єгипет, Саудівська Аравія, Індія, Китай і Тибет. Багато туристів відвідують Ізраїль з його ранньохристиянськими та мусульманськими пам'ятками для культурних та освітніх цілей. Туристи також виявляють значний інтерес до Йорданії. Ця земля згадується в Старому і Новому Завітах і розташована в водах, де протікає річка Йордан і де був хрещений Христос. Традиційно туристи спрямовуються в Грецію, спадкоємицю великої

Візантійської імперії, колыску православ'я з її гірськими монастирями, чернечу Республіку Афон, Ватикан, серце Католицької церкви, а також до Франції.

Релігійні організації, особливо церковні центри, монастирі та громади, мають великий вплив на формування паломницьких і релігійних потоків в Україні. Найпопулярніша мережа релігійних організацій у Львівській області, безумовно, виділяється серед інших регіонів своєю кількістю. Греко-католицький центр Львівської архієпархії вирізняється кількістю зустрічей, що проводяться між усіма центрами України, та забезпечує загальне керівництво паломництвом у Західній Україні [29].

Паломницькі тури по християнській Православній Церкві пропонують організації Києва, Івано-Франківська, Одеси та інших туристичних центрів України. Зокрема, в Одесі під егідою Московського патріархату формується Паломницький тур на теплоході "Дмитро Шостакович", який був переобладнаний для задоволення релігійних потреб віруючих з цією метою. Він здатний перевезти 3 пасажирів за маршрутом Одеса-Стамбул-Салоніки-Хайфа, прямуючи на Святу землю, розраховану на перебування протягом 500 днів. Ви можете це зробити. Під егідою Київського Патріархату Української Православної церкви Київське Туристичне агентство "Вояджер 2000" пропонує 7-денний тур, який включає в себе відвідування основних християнських святинь і богослужіння, а також туристичне обслуговування в Єрусалимі (виїзд на Мертве море). Тур запланований як круговий, з відвідуванням населених пунктів в Єрусалимі, Тверії і Натанії з численними радіальними виїздами[8].

Заснований в 1997 році Паломницький відділ Києво-Печерського монастиря організовує поїздки до святих місць і міста Синай, а з 2000 року проводяться поїздки до святинь України, Росії та Білорусі. З 2003 року до них додалися відвідування православних грецьких і єгипетських святинь. З 2005 року З 2006

року департамент надає православним паломникам можливість відвідати святині та монастирі в Сербії та Чорногорії, а також у Туреччині (Константинополь), Грузії та Румунії, у Німеччині, Франції та Італії з 2007 року [36].

Паломницька служба Свято-Воскресенської церкви Київської області "Подорожній" організовував безліч паломницьких турів по святинях Криму та Одеській області. Наприклад, це 10-денний тур, який поєднував в собі відпочинок на морі і відвідування святинь Криму [6].

Туроператори Continental Line (Суми) регулярно проводили паломницькі тури в Святоуспенську і Почаївську лавру, відвідуючи богослужіння Божі.

Тернопільське Туристичне агентство "Передмістя" пропонує паломницькі тури до святинь Волині. Прикладом такого туру є 2-денний тур "православна святиня Волині", екскурсії до Почаїва, Онішківців (баня Анни Святого Петра), Кременця, Межиріччя, Зарваниці, а також туристична та освітня інформація. Релігійно орієнтований екскурсійний маршрут доповнюється відвідуванням різних релігійних місць, включаючи монастирі, церкви і замки [7].

Патріарший Паломницький центр УГКЦ у Києві організовує як релігійні, так і паломницькі тури по Україні та всьому світу. Весь масштаб програми відображений на веб-сайтах компаній релігійних організацій, засновниками і власниками яких є керівні центри Патріаршої курії. Основні Тури по Україні спрямовані на відвідування греко-католицьких святинь в Києві, Тернополі, Львові та їх околицях [6].

Туризм є багатогранним явищем, яке включає географічні, економічні, соціальні, культурні та екологічні аспекти. Він має значний потенціал для постійного розвитку та тісно пов'язаний з багатьма іншими сферами людської діяльності, що робить його важливим у соціально-економічному житті країн і народів.

Мандрівництво є невід'ємною частиною людської природи від самого зародження людства. Перші подорожі були спричинені фізіологічними потребами у безпеці, їжі, розвідці місцевості, а також соціальними потребами у спілкуванні, задоволенні цікавості, обміні товарами та грабежах. Релігійність також супроводжує людство з самого початку його існування, і релігійні подорожі залишили значний слід в історії туризму [20].

Релігійний туризм є важливою складовою цієї галузі. За даними Всесвітньої туристичної організації, щороку 300-330 млн. паломників відвідують основні святі місця, що становить приблизно чверть усіх міжнародних туристичних прибутків. Паломництво, як спільна чи індивідуальна релігійна подорож віруючих до святого місця, відоме з глибокої давнини. Люди завжди шанують святі місця, пов'язані з божественним або духовним значенням [41].

Релігійний туризм включає не лише паломництво, але й екскурсії до релігійних пам'яток, наукові подорожі з релігійною метою, і навіть інтеграцію релігійного досвіду з культурно-освітніми програмами. Цей вид туризму сприяє взаєморозумінню та толерантності між різними релігіями, що є важливим у сучасному глобалізованому світі [3].

На території сучасної України паломницька діяльність значно посилилася після прийняття християнства. Київ і Чернігів можуть стати центрами зосередження історичних, культурних і сакральних пам'яток української християнської культури. Паломництво сприяє розвитку туризму, економіки, збереженню культурної спадщини та духовності [37].

З огляду на все, паломницький туризм є складовою релігійного туризму, який також є формою культурного та інтелектуального туризму. Релігійні об'єкти є значущими архітектурними дивами, що цікавлять як віруючих, так і туристів, і науковців. Релігійний туризм допомагає розуміти релігійні пам'ятки, релігійну

історію, релігійну культуру та сприяє гармонійному розвитку особистості, зближенню народів і економічному розвитку регіонів [20].

Таким чином, релігійний туризм є важливим явищем, яке має велике значення для розвитку суспільства, економіки та збереження культурної спадщини.

1.2 Фактори розвитку релігійного туризму

Релігійний туризм – це вид туризму, пов’язаний з наданням послуг і задоволенням потреб туристів, які відвідують Святі місця і релігійні центри, які знаходяться за межами звичайного середовища проживання [4].

На рубежі XX-XXI ст. у багатьох країнах світу значно підвищився рівень розвитку продуктивних сил, що стало потужним чинником активного пошуку нових форм територіальної організації, з метою отримання додаткових вигод від вигідного взаємного розташування господарюючих суб’єктів. Серед них, мабуть, найбільш цікавими є нові форми продуктивних сил – технопарки, технополіси, розподільні центри, єврорегіони тощо, які довели, що суб’єкти господарювання на території функціонують ефективно, оскільки в межах кордонів зосереджені різні види економічної діяльності. Чільне місце в ньому належить туризму. Особливості поточної ситуації полягають у тому, що вже визнано важливість розвитку туризму як ефективного засобу отримання значних валютних надходжень, створення нових робочих місць, стимулів для розвитку соціальної та ринкової інфраструктури, а також потенційних об’єктів інвестування. Адже туризм – це не тільки одна з форм людської діяльності, а й важливе соціально-економічне явище сучасного світу.

Туризм – це динамічна та багатогранна діяльність, яка існує в соціальній, культурній, психологічній, просторовій та економічній сферах [1].

Туризм відноситься до найбільш швидко розвиваються видів послуг. Згідно з прогнозом ЮНВТО, у 2020 році 1,6 мільярда людей подорожуватимуть світом. Також прогнозувалося, що індустрія туризму стане одним з найважливіших роботодавців у світі. На сьогоднішній день завдяки туризму створено близько 15 млн. робочих місць [42].

Туризм відіграє важливу роль у стимулюванні економічного розвитку та приносить велику користь регіону. Розвиток туризму є одним з пріоритетних напрямків для підвищення ефективності функціонування конкретного територіального утворення. Важко переоцінити роль туристичної діяльності в реалізації сучасної європейської парадигми соціально-економічного розвитку, кінцевою метою якої є поліпшення умов життя людини і задоволення її матеріальних і духовних потреб. Організація змістовного дозвілля, оздоровлення та оздоровчо-оздоровчої роботи населення сприяє формуванню в суспільстві нових цінностей - якості життя людей [4].

На сьогоднішній день концептуальні засади формування туристичних зон суперечливі, методологія стратегічного розвитку туристичних зон недостатньо опрацьована, а специфічні особливості цих зон не повною мірою враховуються при формуванні довгострокових програм розвитку. Це, по суті, не дозволяє реалізувати план, що встановлює цілі розвитку туризму в конкретному регіоні (країні, області, окрузі, туристичній зоні, курорті і т.д.). У зв'язку з цим, в даний час важливим і актуальним завданням є позначення проблем розвитку туристичних дестинацій, розробка теоретичної та методологічної основи для формування стратегій їх розвитку, виходячи зі специфічних особливостей релігійного туризму в Україні, які простежуються ще з християнської епохи, але

досі залишаються актуальними. переселення предків українців відбулося дуже давно. Племена, що мешкали в цьому районі, мігрували, можливо, в релігійних цілях, зі сходу на захід і навпаки. Численні могили і кургани, де жили скіфи, сармати, хазари та інші степовики, досі можна знайти на півдні України. Деякі з них були вивезені, але збережені скарби тепер виставлені в українських музеях. Товста Гробниця – це місце поховання скіфів у 4 столітті до нашої ери, відоме у всьому світі завдяки золотій скрині скіфів (прикрашена скриня царя скіфів).

Християнське паломництво в Україні існує з 11 століття. Воно пов'язане з традицією здійснювати індивідуальні поїздки на Святу Землю. Святого Андрія Первозванного, згідно з легендою, можна вважати чи не першим "релігійним туристом", який відвідав Скіфію на берегах Дніпра в моєму столітті. Про це свідчать сторінки літописів та інших російських історичних документів. Антоній, знаменитий середньовічний монах і засновник Києво-Печерського монастиря, головної православної святині України, двічі за своє життя залишив правдиве свідчення і особисті враження про свої релігійні поїздки. Його опис містить не тільки інформацію про паломництво, а й багатий географічний, історичний та етнографічний матеріал, включаючи досвід спілкування з греками. Є багато згадок про інших мандрівників, які відвідували Україну в різний час.

Ченці Києво-Печерської Лаври заснували монастирі в Чернігові, Почасві та інших місцях, де досі збереглися комплекси цих монастирів з древніми печерами. Найбільший потік паломників спостерігався з кінця 19 століття до Першої світової війни. Це було пов'язано з поліпшенням транспортного сполучення і значним зниженням цін на нього. Потім революційні події 1917-1921 років більш ніж на 70 років визначили політику "державного атеїзму" в Україні і повністю зупинили паломництво. За всю 1000-річну історію християнства в Україні традиція паломництва переривалася лише 2 рази: вперше в 13 столітті через вторгнення

монгольської орди на Русь і в 20 столітті, коли Україна стала частиною Радянського Союзу, через вищезгадану пряму або мається на увазі заборона на релігійне життя [36].

Але наприкінці 1980-х років почалося відродження релігійного життя, яке посилювалося з розпадом Радянського Союзу в 1991 році. Згідно зі статистикою, в 1986 році в Україні було зареєстровано всього 4500 релігійних організацій, в той час як в 1991 році їх налічувалося 12 922. Це відповідало зростаючому інтересу до паломництва в Україні. Враховуючи тривалий період суворої релігійної заборони, що передувало відродженню цього релігійного туризму, постало питання про те, які Святі місця та священні образи будуть представлені туристам. На жаль, протягом всієї історії України релігійна культура і церковна архітектура неодноразово піддавалися руйнуванню. У 1169 році Андрій Боголюбський, онук київського князя Володимира Мономаха і син Юрія Долгорукого, засновника Московського Києва, послав військо, яке захопило Київ, розграбувало і пошкодило історичні та церковні володіння. У 1240 році хан Батий залишив після себе обвуглені залишки багатьох церков [30].

Церковна культура також постраждала в період руїн української історії (1657-1687), коли багато православних храмів були зруйновані під гнітом поляків. Потім, під час Гайдамаччини (народного повстання проти польського панування) в 1768 році, повстанці зруйнували сотні греко-католицьких церков. Тривалий період руйнування не тільки архітектурних пам'яток, а й усього культурного життя українців закінчився в кінці XVII століття. XVIII століття було часом масштабної реконструкції збережених українських соборів і церков, а також будівництва нових. Це було пов'язано з діяльністю 2-х видатних духовних і політичних діячів, які в 1639-1709 роках були удостоєні титулу князів Священної Римської імперії: Петра Могили (1596-1647), Івана Мазепи (1639-1709) з Київської

православної митрополії і гетьмана України.

Результатом їхніх зусиль стало культурне та архітектурне відродження, народження нового художнього стилю, що отримав назву українського бароко. Найяскравішим представником цього стилю є Собор Святої Софії, перлина світової архітектури, що охороняється ЮНЕСКО. Більшість священних місць в історичному центрі Києва і його околицях, які часто відвідуються туристами, також були перебудовані і відреставровані в той час.

Протягом 18-го і 19-го століть у Києві, Львові, Чернівцях, Житомирі та інших містах було побудовано безліч будівель, що мають особливе релігійне значення. У той час був побудований Свято-Володимирський собор, але він досі прикрашає Київ досконалыми архітектурними стилями, фресками та іконами. Цей період був найактивнішим періодом масового паломництва до Києва. За ці роки Києво-Печерська лавра прийняла до 9 млн. паломників і створила потужну інфраструктуру, здатну прогнати і захистити потік паломників. Одного разу Оноре де Бальзак, який описував Київ в 1847 році, написав: "я перебуваю на півночі Риму, в православному місті, багатому приблизно 300 храмами, монастирями і Софією. Я це бачив. Це варто подивитися хоча б раз. Але в 20 столітті комуністичний режим викликав справжню трагедію в українській церкві. Монументальний Священний Київ сам по собі був негласним свідком і незаперечним доказом величної давньої історії України, символом, що спростовував всі ідеологічні історичні міфи, нав'язані народу радянським урядом, незважаючи на те, що пряме спростування і соціальний бунт були неможливі.

На початку 1920-х років більшовики пограбували українську церкву і конфіскували все церковне майно для боротьби з Голодомором 1921-1923 років, але жодних документів про цільове використання цих коштів знайдено не було. Потім, в 1932 році, Сталін підписав указ, згідно з яким до 1937-39 років "Ім'я Боже

має бути забуте на всій території Радянського Союзу", і в Україні почався справжній антирелігійний тероризм. "Почалася насильницька секуляризація. В Україні церква була закрита і перетворена в клуб, склад, кінотеатр, спортивний зал і т.д. це супроводжувалося фізичним руйнуванням стародавніх церковних будівель в Києві та інших містах. Ця доля спіткала собор Святого Михайла, який вперше згадується в "стародавніх літописах" 1108-1111 років [24]. На той час це була єдина церква, яка мала золоту лазню і називалася золотоголавою. Собор був прикрашений численними фресками і мозаїкою, а також унікальними творами мистецтва древніх майстрів. У 1937 році під приводом будівництва нового урядового кварталу влада зруйнувала Михайлівський собор, а всі його фрески і мозаїки були вивезені в Москву, Ленінград і Новгород. Жодна з них досі не повернута.

У 1941 році, відступаючи з Києва, більшовики підірвали Свято-Успенський собор у Києво-Печерській Лаврі. Пам'ятка Санкт-Петербурга також сильно постраждала. Відновлений, щоб увічнити трагедію церкви в Києві, собор повинен стати об'єктом національного та міжнародного туризму. Необхідно показати, де стояли ці священні споруди, і пояснити, що з ними сталося, коли і як вони були перебудовані, щоб повернути дух священним місцям, які населяли їх протягом століть. Паломництво в СРСР також було заборонено. Уряд навмисно не дозволяв радянським громадянам виїжджати за кордон і суворо обмежував в'їзд іноземців. Холодна війна торкнулася всіх сфер життя, включаючи туризм. Комуністична партія, побоюючись, що іноземні туристи негативно вплинуть на її громадян, обмежила їх відвідування кількома туристичними визначними пам'ятками, такими як Москва, Ленінград і частково Київ. Уряду вдалося не тільки забезпечити обслуговування на належному рівні, а й відстежувати несанкціоновані переміщення іноземних туристів. За 74 роки існування Радянського Союзу він так

і не здобув слави туристичної Мекки. Поїздка в Радянський Союз означала відвідування країни повної тиранії і переслідувань.

У 1991 році, в рік розпаду Радянського Союзу і початку глибокої кризи, країни колишнього Радянського Союзу втратили більшу частину тих обмежених ресурсів, якими вони володіли в сфері туризму. Після розпаду Радянського Союзу туризм, незважаючи на свій потенціал, не став джерелом збільшення доходів української економіки. На жаль, туризм залишається невикористаним, його роль в економіці країни не визначена, а інформаційна робота занедбана. Крім того, відчувається нестача кваліфікованого персоналу і харизматичних топ-менеджерів, а рівень туристичного бізнесу і сервісу не відповідає міжнародним стандартам.

У 2017 році додана вартість, отримана від туристичної індустрії, становила 11,3 мільярда доларів, що є одним з найнижчих показників у Європі. Також спостерігається негативна тенденція за кількістю іноземних туристів, що, ймовірно, пов'язано з низьким рейтингом безпеки України (136 з 127). У 2019 Україна отримала всього 200 млн. доларів від міжнародних мандрівників. У той же час сусідня Польща збільшила бюджет за тими ж прибутковими статтями на 14,3 млрд. євро практично при тих же показниках. Проте, українці прагнуть відродити свою історичну пам'ять, використовуючи для цього туристичні можливості.

Перед галуззю неодноразово ставилося завдання збільшити частку туризму у ВВП до 10%, що відповідає рівню розвинених країн. Цьому має сприяти дерегуляція бізнесу, спрощення отримання туристичних віз для нерезидентів, збільшення кількості недорогих маршрутів в Україну і т.д. кожна країна унікальна і володіє своїм особливим шармом з точки зору потенційних туристів. Експерти проаналізували дані TripAdvisor по 197 країнах і класифікували туристичні напрямки на 4 типи: природні, історичні, релігійні і чисто туристичні напрямки

[4]. У світових туристичних напрямках переважають природні об'єкти, в той час як в Європі вони в основному історичні. Що стосується туризму, то Україна зараз в основному асоціюється з природними об'єктами, але історичні, культурні, духовні, гастрономічні та інші можливості залишаються, але, за термінологією західних дослідників, "не вистачає капіталу". "Особливу увагу слід приділити можливостям релігійного туризму та паломництва, оскільки ці види туризму є найбільш привабливими. сфери туризму є потужними інструментами для відродження і розвитку багатоконфесійних українських духовних і культурних об'єктів. Важливо підвищувати рівень історичних і культурних знань українців про свою країну. Це також допомагає національним і міжнародним мандрівникам познайомитися з іншими релігіями і культурами (для українців – з культурою неправославних жителів України), дає кожному можливість здійснити "подорож всередину себе", зрозуміти свій власний внутрішній світ як зв'язок з вічністю. Як нація з багатою і насиченою подіями історією, Україна повинна дбати про захист і збереження своєї історії та культури. Сьогодні це стало ще більш важливим, оскільки в українському суспільстві панує чисто Комерційне ставлення до реальності, а потужний духовний елемент відступає. Зараз саме історичні та культурні об'єкти дозволяють органічно поєднувати матеріальні та духовні проблеми в Українському культурному просторі.

Релігійний туризм – молода галузь української економіки, яка не позбавлена проблем. Неодноразові державні перевірки туристичної галузі, зокрема, зафіксували відсутність зростання надходжень до бюджету від туристичної галузі. Ще до пандемії COVID-19 було заявлено, що темпи зростання бюджетних надходжень від туристичної галузі не відповідають цілям, поставленим державною програмою розвитку туризму [30]. В ході аудиту було виявлено кілька причин, які перешкоджали ефективному використанню коштів і не дозволили

досягти запланованої прибутковості туристичної галузі.

Для досягнення рівня доходів бюджету необхідно підвищувати якість туристичних послуг. Це залежить від поліпшення стану навколишнього середовища, поліпшення дорожньої інфраструктури, підвищення комфорту за рахунок розміщення та харчування, а також відновлення культурних споруд.

Важливим фактором у створенні позитивного іміджу України як туристичного напрямку є реклама. За кордоном вона стимулює інтерес нерезидентів до відвідування України, знайомить з її туристичним, історичним і культурним потенціалом. З метою просування релігійного туризму на туристичні ринки багатьох країн релігійні організації та громади регулярно проводять професійні виставки, зустрічі з обміну, наради-конференції і т.д., часто за участю туристичних компаній. У програму виставок і ярмарків часто включаються конференції та симпозіуми. Спостерігається тенденція до розвитку нових форм проведення фестивалів, вистав, створення нових атракціонів і т. д. Але сьогодні в Україні з цим є певні проблеми. 2020 рік показує, що релігійний туризм, особливо паломницький, зберігає свій потенціал [43].

Незважаючи на суворий карантинний режим, хасиди приїжджали до Умані, щоб відвідати свою могилу Цадика у 2020-2023 роках. Це свідчить про те, що не всі віруючі готові відмовитися від богослужіння біля святині навіть за таких обставин. Пандемія Covid-19 не злякала учасників традиційного гіпотетичного хресного ходу з Браїлова і Кам'янця-Подільського в Почаївську лавру, в якому взяли участь 1 мільйон паломників. Тому, навіть у разі форс-мажорних обставин, релігійний туризм в даний час є найбільш стабільним видом туризму.

Експерти з туризму визначили релігійний туризм як один з найбільш перспективних видів туристичних турів у 21 столітті, оскільки близько 3-3,5 мільярдів поїздок здійснюються в паломницьких і релігійних цілях. Релігійний

туризм в Україні здійснюється туристичними агенціями, які включають релігійні елементи як частину загальної екскурсії або як самостійну тему.

Релігійний туризм виконує безліч функцій, які допомагають розкрити всю повноту сенсу і форми сакрального культурної спадщини. Він також має такі соціокультурні характеристики, як соціальна практика, тому піклується про соціальні та культурні потреби людей у туристичних послугах, що змінює людину та її позицію в соціальному просторі.

Таким чином, релігійний туризм стає все більш соціально значущим явищем. В Україні після російської окупації Криму, де залишилися важливі мусульманські святині (мечеть Хана Узбека в колишньому Криму, мечеть Великого хана Му в Бахчисараї), кількість священних мусульманських об'єктів зменшилася. Але місця язичницького, християнського та іудейського культу залишаються доступними для туристів і паломників. Більше тисячі таких священних місць можуть стати центрами активного туризму. Крім Києва з уже згаданим священним чином, тут є багато інших пам'яток, які важливі не тільки для України, а й для історії сусідніх країн. Таким чином, у сакральному просторі європейського культурного світу Україна є країною важливих паломницьких маршрутів і стала важливою основою для розвитку всіх форм релігійного туризму як всередині країни, так і за кордоном [9].

Релігійний туризм в країнах колишнього соціалістичного простору почав розвиватися порівняно недавно, оскільки майже за півстоліття комуністичного правління релігія була викорінена. У цій ситуації релігійна святиня в кращому випадку перетворювалася на музей, а в гіршому – на склад. Однак після багатьох років боротьби атеїстичний режим зрозумів важливу роль церкви у державному будівництві та відновив релігійне життя у всіх пострадянських країнах. Україна, розташована на стику православного Сходу і католицького Заходу, також має

великі перспективи для розвитку релігійного і паломницького туризму. Іудаїзм та іслам також мають коріння на українській землі. Наша країна є духовним центром для багатьох світових релігій та їх відгалужень. Це дозволяє українцям вдома і за кордоном шукати способи очистити душу і сприймати світ у більш високому духовному сенсі. Розвиток паломницького туризму в нашій країні обумовлено наявністю безлічі християнських святинь, низькою вартістю подібних програм і, звичайно ж, кількістю українців, крім паломників, що представляють духовну основну релігію для сучасних людей, а також послідовників духовних вчителів, відвідувачів різних школи і напрямки, семінари та тренінги, спрямовані на духовний розвиток і самопізнання людини. Стало більше людей із західних країн. Розвиток паломницького туризму в цілому відкриває нову еру для людства, нові духовні можливості, гармонію і мир у всьому світі [26].

Релігійний туризм являє собою вид туризму, пов'язаний з наданням послуг та задоволенням потреб туристів, які відвідують святі місця та релігійні центри за межами свого звичайного середовища проживання. Він відіграє важливу роль в економічному розвитку регіонів, створюючи нові робочі місця та стимулюючи розвиток соціальної та ринкової інфраструктури [4].

З часів християнізації на українських землях релігійний туризм має глибокі історичні корені. Зокрема, паломництва до святих місць були поширені ще з XI століття, коли київські монахи та мандрівники здійснювали поїздки на Святу Землю. У XX столітті, після періоду радянської заборони на релігійне життя, релігійний туризм почав відроджуватися разом з відновленням незалежності України в 1991 році [22].

Сьогодні туризм, включаючи релігійний, розвивається досить повільно через низку причин: нестачу кваліфікованого персоналу, низький рівень туристичного сервісу та безпеки, недостатню інфраструктуру та неефективну рекламу. За

даними 2017 року, додана вартість від туристичної індустрії склала 11,3 мільярда доларів, що є одним з найнижчих показників у Європі. Проте, релігійний туризм зберігає свій потенціал, про що свідчить незмінний потік паломників, навіть під час пандемії COVID-19 [30].

Релігійний туризм є однією з найбільш перспективних галузей туризму у XXI столітті. Для покращення ситуації та реалізації потенціалу цієї сфери в Україні, необхідно:

1. Покращення туристичної інфраструктури: модернізація транспортних шляхів, розвиток готельного та ресторанного бізнесу.
2. Реклама та промоція: активне просування України як туристичної дестинації на міжнародних ринках, участь у міжнародних туристичних виставках.
3. Дерегуляція та сприяння бізнесу: спрощення процедур для отримання туристичних віз, створення сприятливих умов для інвесторів.
4. Збереження та відновлення культурної спадщини: реставрація та захист історичних та релігійних пам'яток.

Розвиток релігійного туризму не лише сприятиме економічному зростанню, але й допоможе українцям краще пізнати свою історію та культуру, сприяючи формуванню національної ідентичності

1.3 Особливості ринку релігійного туризму

У сучасному світі туризм-багатогранне явище, тісно пов'язане з економікою, історією, географією, архітектурою, медициною, культурою, спортом і релігією.

За даними Всесвітньої туристичної організації, за останні 20 років доходи від міжнародного туризму збільшувалися в середньому на 9% на рік. Для більш

ніж 40 країн світу індустрія туризму є основним джерелом доходів державного бюджету, а для 70 – однією з 3-х його основних статей [30].

1. Релігійний туризм (паломництво) є одним з найдавніших видів туризму і являє собою пересування людей по "святих місцях" для відвідування храмів і монастирів на релігійні свята або для спокутування гріхів. Виникнення паломництва пов'язане з формуванням великих релігійних рухів у світі. Паломництво може бути національним (воно ж національне) і міжнародним, а також загальним туризмом [6].

Вплив релігійного туризму на економіку деяких країн і регіонів світу, в основному на самі релігійні центри, занадто великий. Це пов'язано з тим, що паломники залишають значну частку грошей, взятих за подорож, у приймаючій країні. Крім того, паломництво приносить дохід тисячам місцевих жителів.

Релігійний туризм не є негативним моментом сучасної туристичної індустрії. Люди в усьому світі все частіше вибирають паломницькі та екскурсійні тури по релігійних центрах. У сучасному світі понад 90% туристичних напрямків у всьому світі пов'язані з релігійним туризмом [2].

Ринок релігійного туризму почав активно розвиватися кілька десятиліть тому. Успіх продажу продуктів релігійного туризму залежить від продуманої, систематичної та ефективної реклами, орієнтованої як на споживачів, так і на посередників.

Об'єктами тяжіння релігійних туристів є Святі місця і релігійні центри.

Серед причин здійснення паломництва можна назвати наступні:

- бажання зцілитися від душевних і фізичних недуг;
- помолитися за рідних і друзів;
- знайти благодать.;
- зробити благочестиву роботу;

- спокутувати свої гріхи.;
- проявити відданість вірі.

У туризмі з релігійними цілями можна виділити наступні види подорожей:

- паломництво, тобто відвідування святих місць для поклоніння церковним реліквіям, святиням та участі в релігійних ритуалах;
- пізнавальна подорож, метою якої є знайомство з історією релігійних об'єктів, релігією та релігійною культурою;
- наукові подорожі-поїздки вчених, які вивчають різні релігії;
- місіонерська робота – поїздки з метою пропаганди релігійних переконань.

Релігійний туризм може здійснюватися не тільки з метою паломництва, а й з науковими і богословськими цілями. Поїздки богословів, як правило, нечисленні, але в багатьох випадках це вже давно розширило географію релігійного туризму. Об'єктом вивчення можуть бути складні релігійні та філософські конфесії, тваринний світ, фетишизм, шаманізм.

В цілому, будь-яка церква заохочує релігійний туризм, який часто знаходить законодавчу підтримку з боку держави, наприклад, у вигляді охорони історичних пам'яток, зниження податків, створення об'єктів інфраструктури (доріг, готелів). Багато державних установ і фондів надають різну підтримку в організації релігійного туризму [22].

- По дорозі в Рокамадур-Компостела цей район за своєю красою нагадує Мон-Сен-Мішель;
- Сент-Марі-де-ла-Мер - місце паломництва циган з 25 по 22 травня;
- Нотр-Дам-де-Шартр є місцем паломництва студентів, де щорічно в кінці навчального року збирається до 40 мільйонів студентів;
- Левоча знаходиться в Чехії і є місцем стародавнього паломництва на честь Діви Марії;

- Мекка, місце народження Пророка, є найсвятішим містом в ісламі. Тут знаходиться Кааба. Це кубічна будівля чорного кольору. Воно розташоване в центрі внутрішнього двору головної мечеті. Згідно з легендою, Адам побудував на цьому місці храм, а Авраам перебудував його заново [8].

Спочатку турист спілкується з об'єктом поклоніння, а потім структура має комунікаційний вплив на мікросередовище туриста. Об'єкти релігійного паломництва можна розділити на 3 типи залежно від їх важливості (таблиця 1.3.1)

Таблиця 1.3.1

Типи об'єктів релігійного паломництва за ступенем важливості, за [12]

Типи об'єктів релігійного паломництва за ступенем важливості		
Святі місця	Культові споруди	Об'єкти священної історії

Паломництво надає організаційний і виховний вплив на характер людини під час подорожі, зміцнює психологічну готовність туристів до сприйняття святинь, сприяє вихованню кращих рис характеру і зміцненню характеру інформація про паломницькі поїздки може поширюватися за допомогою комунікацій, серед яких найбільш доступним є Інтернет [6].

3. Сапелкіна зазначає, що релігійний туризм має кілька напрямків подорожей з релігійними цілями. Перший напрямок – це, по суті, традиційне паломництво, а друге – релігійний туризм, тобто поїздки, пов'язані з відвідуванням святинь тієї чи іншої релігії в освітніх цілях (знайомство з релігійними пам'ятниками, історією, ритуалами тієї чи іншої релігії) і наукові поїздки фахівців, які вивчають ту чи іншу релігію. Люди, які здійснюють такі подорожі, не обов'язково повинні бути віруючими. Загальна основа паломництва – це молитви і ритуали, пов'язані з певними місцями їх здійснення, природними або штучними об'єктами, пов'язаними з богами, і певними явищами. Святині можуть бути природного походження: гірські вершини, скелі, річки, озера, джерела,

печери і т.д. до штучних святинь відносяться храми, ікони, місця, пов'язані з жертвопринесеннями, місця поховань, різні речі, які належали святим і з часом стали реліквіями [24].

На мій погляд, місцем паломництва завжди був природний або рукотворний об'єкт, який сприймався як сакральний. Священна категорія визначається як таїнство, причетність до таїнств, пов'язана з певним релігійним культом, шанована, цінується і особливо цінна, містична за своїми характеристиками. Релігійний підхід до таїнства в першу чергу асоціюється з чудесами, видіннями, діяннями засновників релігій і святих, а також з центром духовного життя. Відповідно до цього священні об'єкти і місця можуть бути класифіковані за рівнями, що забезпечує певну ієрархію на шкалі релігійних цінностей для послідовників певної релігії:

- святі місця світового рівня (центр паломництва трьох світових релігій);
- конфесійно-регіональний рівень – найшанованіша святиня для послідовників усіх світових і регіональних релігій (Ватикан для католиків, Гора Афон для православних);
- місцевий рівень – найбільш шанована святиня для місцевих віруючих (Зарваниця належить греко-Католицькій Церкві) і місцева релігія.

За словами О. Любіцевої, одним з популярних в даний час видів релігійного туризму є духовний паломницький туризм, який розвивається паралельно з традиційним. Такий туризм як і раніше має досить вузьку соціально-психологічну базу і географічну спрямованість. В основному це подорожі туристів з Північної Америки, Західної Європи, країн близького зарубіжжя, України, в основному Індії (тут багато ашрамів, різних релігійних шкіл для самовдосконалення), Китаю, Тибету, Непалу, Японії, представлені різні духовні практики країн ближнього зарубіжжя [18].

Вважаємо, що паломництво – один з найдавніших видів подорожей. Коли сформувалися основні світові релігії, воно набуло особливо широкого поширення як на місцевому рівні, так і в основних релігійних центрах: християнстві, ісламі, буддизмі. Паломництво-це подорож, спрямована на відвідування святини і виконання релігійної місії, чітко визначеної певним релігійним культом, в основі якого лежить віра людини, тобто тільки віруючий може стати справжнім паломником. Назва "паломництво" походить від звичаю віруючих приносити пальмові гілки з Палестини. Слід відрізнати паломника від паломниці-самогонниці, але це може бути і паломник-самогонниця [6]. Паломництво засноване на вірі, любові та повазі до святини. Як відомо, протестанти, які не поважають святини, не практикують паломництво. Щоб здійснити паломництво, ви повинні спочатку підготуватися до нього, виконати певні релігійні обов'язки, такі як молитва, піст, утримання від гніву, збудження, осуду, розваг та підтримка духовної рівноваги. Традиційно більшість людей здійснювали паломництво на Святу землю пішки, в зручному стоптаному взутті, тільки дуже слабких людей перевозили на возі. З молодих і здорових тільки знатним дозволялося порушувати правила паломників – ходити пішки. Вони зупинялися на нічліг на заїжджих дворах і в селянських синагогах.

Таблиця 1.3.1

Види релігійного туризму за об'єктом туристичної діяльності, за [22]

Види релігійного туризму за об'єктом туристичної діяльності		
Паломництво до святих місць: джерел, каменів, гір, на яких «являлася» Матір Божа чи хтось зі святих	Паломництво до культових споруд: церков, монастирів	Паломництво до об'єктів священної історії: місць народження Ісуса, Божої Матері, розп'яття Ісуса, інших місць, що нагадують основні віхи біблійної історії

Види релігійного туризму можна розділити за метою туристичної діяльності

(таблиця 1.3.1).

Т. Христов у своєму дослідженні зазначає, що в залежності від предмета туристської діяльності Релігійний туризм можна розділити на паломницький і звичайний релігійний туризм [7, с. 27]. Паломництво можна інтерпретувати як туристичну поїздку суб'єкта до об'єкта поклоніння, що супроводжується глибокою вірою суб'єкта в надзвичайну божественну силу святилища.

Ми вважаємо, релігійний туризм буде "нормальним", якщо атеїсти будуть цікавитися культовими спорудами та їх інформаційним і культурним значенням. Суть комунікації релігійного туризму полягає в можливості релігійного збагачення об'єкта подорожі, тобто туристів. У цьому напрямку релігійна споруда служить не тільки об'єктом комунікації для туристів, а й її предметом – коли турист повертається з поїздки, він починає ділитися тим, що бачить або чує, або, іншими словами, транслює духовні цінності і смисли в близьке йому суспільство. Слід зазначити, що релігійні пам'ятники і місця відправлення культу, мабуть, схильні комунікації з усім набором інформаційних характеристик, які супроводжують їх тут, релігійні споруди спілкуються з місцевим суспільством туристів через посередництво туристів, які здійснили поїздку. Таким чином, зростає вплив інформації та комунікацій на суспільство, і закладаються передумови для подальшого розвитку туризму. Слід зазначити, що релігійний туризм володіє важливими комунікаційними можливостями, які впливають на формування аксіоматичного і смислового горизонту людської особистості [23].

У 19 столітті "Священна подорож" набула організованої форми. З 1861 року у Франції щорічно споряджаються паломницькі каравани на знак каяття в злочинах республіканського уряду проти церкви. Число учасників досягало 300-400 чоловік. З кінця 1870-х років францисканці почали відправляти подібні каравани з Відня та Мюнхена [30].

Сьогодні, як і багато століть тому, релігійні переконання є одним з головних мотиваторів подорожей. Щороку понад 2 мільярди людей здійснюють паломництво по всьому світу. З них 15 000 мільйонів людей - християни. 20-30 мільйонів людей - паломники по всьому світу. Індуїсти, 4000 мільйонів буддистів, мусульман, синтоїстів та інші приїжджають поклонитися святині в надії знайти душевний спокій, позбутися серйозних хвороб і відчутти єднання з близькими по духу людьми. Вони можуть зробити аскезу, піднести хвалу вищим силам за отриману благодать або просто висловити подяку за віру, яка наповнює їх життя змістом [19].

Районування використовується для географічного вивчення широкої і досить строкатою картини паломництва. У світі налічується 11 великих місць паломництва [19]:

християнська Європа;

у Північній Америці переважає християнство та багато інших релігій;

у Латинській Америці переважають християнство та місцеві традиційні релігії;

у Північній Африці панує Іслам;

Західна та Східна Африка, де домінує іслам і є окремі центри християнства та традиційних релігій;

Західна Азія з домінуючим ісламом та християнськими та єврейськими анклавом;

Південна Азія – де поширені індуїзм та буддизм, а також центри християнства, джайнізму, сикхізму та ісламу,

у Південно-Східній Азії переважають буддистські, мусульманські, християнські та Індуїстські анклавом;

у Східній Азії переважають буддизм, конфуціанство, синтоїзм, іслам і

християнські течії;

у Центральній Азії переважає буддизм (переважно ламаїзм), тоді як у Центральній Азії переважає Іслам.

Кожен регіон відомий в основному своєю святинею паломництва в світі. Вони приймають міжнародний потік віруючих, часто поєднуючи релігійну спеціалізацію з функціями адміністративних, промислових, культурних та туристичних центрів. Крім того, в більшості регіонів є об'єкти релігійного культу національного та регіонального значення [30].

Єрусалим є найбільшим релігійним центром у світі. Єрусалим займає особливе місце серед культових центрів світу-святи місце для послідовників 3 релігій: іудаїзму, християнства та ісламу. Євреї, які сповідують іудаїзм-найдавнішу монотейстичну релігію, на території якої в основному поширене християнство, – відправляються в святе місто, щоб відвідати Стіну Плачу. Тут, на невеликій площі перед стіною, вони оплакують храм, який колись був зруйнований арабами. Одягнені в Чорне православні розгойдуються відповідно до внутрішнього ритму свого звернення до бога Яхве [33].

Для християн Єрусалим асоціюється із земним перебуванням Ісуса Христа. Найважливішим пунктом їх паломницької програми є церква Воскресіння Христового, головна святиня християнського світу. Всі віруючі відвідують цей храм і прагнуть поклонитися і помолитися його реліквіям – Голгофі, каменю помазання і животворящому гробу Господньому. Склеп, що символізує місце поховання Сина Божого, щільно оточений каплицями різних християнських конфесій. Католики підносять хвалу Богу поруч з місцевим духовенством, яке схиляється в скорботному мовчанні. Представники сирійської Православної церкви тут же вимовляють слова молитви пошепки. Ефіопи проводять ритуал в прибудові, наповненій задушливим димом ладану і характерним африканським

ритмом хору. У сусідньому хорі моляться греки. Нікому ні до кого немає діла, кожен зосереджений на собі [35].

Найсильніші враження залишаються у паломників, які відвідали Єрусалим напередодні Великодня, а У Велику Суботу в храмі Воскресіння Христового відбувається "сходження Благодатного вогню". Для віруючих ця подія має особливе значення, що означає, що Господь подарує людству ще один рік життя. Патріарх Єрусалимський входить в каплицю, побудовану прямо над Гробом Господнім. Двері опечатані. Біля неї стоять охоронці. Безліч християнських паломників, які прибувають з усього світу, з прихованим хвилюванням чекають виходу Патріарха. В кінці він з'являється з палаючою свічкою, від якої присутні запалюють свічки з шаленим криком, зі сльозами радості на очах.

Мусульмани в Єрусалимі мають свої особливості. Місцем їх тяжіння є мечеть Омара, найстаріше з існуючих ісламських релігійних споруд. Його купол, згідно з релігійними уявленнями, символізує священну скелю, по якій пророк Мухаммед вознісся на небеса. Гучні крики муедзина, багаторазово посилені динаміками, 1-5 разів на день разносяться по пагорбу стародавнього міста, закликаючи віруючих до молитви [13].

Християнський Паломницький центр. На відміну від Єрусалиму, який втілює надзвичайно різноманітний спектр релігійних зв'язків, більшість паломницьких центрів пов'язані з однією релігією. У християнському світі є багато священних місць у різних куточках Землі. Але найбільш шанованими з них є європейські: Рим (Італія), Париж і Лурд (Франція), Фатіма (Португалія), Варшава (Польща), Монтсеррат мільйони паломників приїжджають до Риму в надії побачити чудові явища, поклонитися священним реліквіям і долучитися до благодаті, яка виходить від них. Об'єднуйтеся в цих центрах [33].

Реліквії, пов'язані з розп'яттям і смертю Ісуса Христа, особливо шановані

серед християн. Найвідоміша з них – терновий вінець-знаходиться в соборі Паризької Богоматері. У 13 столітті Константинопольський імператор продав його королю Франції. Корона прикрашена кришталевим кільцем, і в Страсну п'ятницю тут збирається велика кількість паломників для поклоніння. У Всесвітній день християнської молоді тут збирається багато паломників. Вони проводяться вже 85 років з ініціативи Папи Івана Павла II. Щороку до 500 млн. віруючих студентів відвідують цей найбільший католицький молочний форум [34].

Згідно з легендою, тіло Ісуса після смерті було загорнуте в лляну тканину, просочену миррою і маслинами, і поміщено в печеру в скелі. Плащаницю дбайливо зберігали і шанували як священну реліквію. Але в наступному столітті було створено безліч її підробок. До середини 19 століття збереглося 42 Плащаниці, які претендували на те, щоб вважатися справжніми. Найвідоміша з них-Плащаниця, яка була подарована Людовіку Савойському в 15 столітті. Якщо придивитися, то на тканині можна побачити обриси людини з терновим вінцем на голові і численними ранами і синцями на тілі. Плащаниця зберігається в срібному броньованому ящику в Туринському кафедральному соборі (Італія). Раз на чверть століття вона виставляється на загальний огляд. У такі роки Турін відвідують до 300 мільйонів паломників. У 1978 році люди стояли в черзі по 16 годин, щоб побачити реліквії [8].

Ще одна святиня – крапля крові, традиційно приписувана Ісусу Христу, знаходиться в бельгійському місті Брюгге. Одного разу Патріарх Єрусалимський передав їх у дар від хрестоносців графу Тьєррі Ельзаському. Повернувшись з походу, він побудував каплицю, де зберігатимуться реліквії. Сьогодні щоп'ятниці ви можете побачити святу кров у кришталевій посудині, а під час святкування Дня крові ви можете поцілувати святиню. Раз на рік, в четвер Страсного тижня, з каплиці виносять останки прекрасного труни, зробленого зі срібла і золота.

Вулицями Брюгге проходять урочисті процесії. У них беруть участь тисячі паломників [2].

Хрест, на якому було написано "Ісус з Назарету, Цар Юдейський", був виявлений в Єрусалимі святою Єленою, матір'ю римського імператора Костянтина Великого, який сприяв поширенню християнства. Вона також знайшла кілька священних цвяхів і спис, яким був пронизаний Христос. З часом ці реліквії поширилися по всьому християнському світу, започаткувавши знаменитий центр паломництва. Деякі частини "справжнього Хреста" знаходяться в Константинополі (Сучасний Стамбул), а інші – в Александрії, Дамаску та Антіохії (Сучасний Стамбул).

Багато християнських центрів паломництва пов'язані з Ім'ям Діви Марії. Її культ особливо розвинений серед католиків. 6000 з 3/2 святинь Європи присвячені Богородиці. Широкий потік паломників прямує до місця явлення образу Діви Марії. Одне з цих чудес сталося в 19 столітті в Лурді, непомітному селі на півдні Франції. Образ Пресвятої Богородиці з'явився місцевій дівчині. З тих пір інтерес до цього місця не слабшає. В очікуванні нового явища сюди стікаються мільйони паломників. Вони відвідують грот Массав'є, де з'явилося видіння, і надземний і підземний церковний комплекс навколо нього. Сьогодні Лурд є другим за величиною культовим центром після Риму за кількістю християнських паломників (460 млн. на рік) 2. Подібні священні місця існують в Іспанії, Португалії та Мексиці [6].

У сучасному світі туризм є багатогранним явищем, тісно пов'язаним з економікою, історією, географією, архітектурою, медициною, культурою, спортом та релігією. За даними Всесвітньої туристичної організації, за останні 20 років доходи від міжнародного туризму зростали в середньому на 9% на рік. Для понад 40 країн світу туризм є основним джерелом доходів державного бюджету, а для 70

країн – однією з трьох основних статей доходів [19].

1. Релігійний туризм (паломництво) є одним з найдавніших видів туризму. Це пересування людей по "святих місцях" для відвідування храмів і монастирів на релігійні свята або для спокутування гріхів. Виникнення паломництва пов'язане з формуванням великих релігійних рухів у світі. Паломництво може бути національним і міжнародним, а також загальним туризмом [6].

Релігійний туризм має значний економічний вплив на деякі країни і регіони світу, особливо на релігійні центри, оскільки паломники залишають значну частку грошей у приймаючій країні. Крім того, він приносить дохід тисячам місцевих жителів [19].

У сучасному світі понад 90% туристичних напрямків пов'язані з релігійним туризмом. Ринок релігійного туризму активно розвивається і залежить від ефективної реклами [22].

Об'єктами тяжіння релігійних туристів є Святі місця і релігійні центри. Основними причинами паломництва є бажання зцілитися, помолитися за рідних, знайти благодать, зробити благочестиву роботу, спокутувати гріхи і проявити відданість вірі.

Види релігійного туризму:

- Паломництво – відвідування святих місць для поклоніння церковним реліквіям та участі в релігійних ритуалах.
- Пізнавальна подорож – знайомство з історією релігійних об'єктів, релігією та релігійною культурою.
- Наукові подорожі – поїздки вчених, які вивчають різні релігії.
- Місіонерська робота – поїздки з метою пропаганди релігійних переконань.

Релігійний туризм може здійснюватися не лише з метою паломництва, а й з

науковими та богословськими цілями.

Будь-яка церква заохочує релігійний туризм, і він часто знаходить підтримку з боку держави у вигляді охорони історичних пам'яток, зниження податків та створення інфраструктури.

Типи об'єктів релігійного паломництва за ступенем важливості:

1. Святі місця
2. Культові споруди
3. Об'єкти священної історії

Релігійний туризм володіє важливими комунікаційними можливостями, які впливають на формування аксіоматичного і смислового горизонту людської особистості. У 19 столітті "священна подорож" набула організованої форми, зокрема, паломницькі каравани.

Основні місця паломництва:

1. Єрусалим – святе місце для послідовників юдаїзму, християнства та ісламу.
2. Рим (Італія), Париж і Лурд (Франція), Фатіма (Португалія), Варшава (Польща), Монтсеррат – найшанованіші священні місця християнського світу.

Щороку понад 2 мільярди людей здійснюють паломництво по всьому світу, зокрема 15 мільйонів християн і 20-30 мільйонів індуїстів, буддистів, мусульман, синтоїстів та інших віруючих.

Релігійні переконання є одним з головних мотиваторів подорожей, і релігійний туризм продовжує відігравати важливу роль у сучасному світі, сприяючи духовному та культурному збагаченню туристів і розвитку країн і регіонів [4].

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РОЗВИТОК РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ У ЖИТОМИРСЬКІЙ ОБЛАСТІ

2.1 Оцінка ресурсної бази релігійного туризму в Житомирській області

Монастир босоногих кармелітів (Бердичів) є фортецею католицького ордену. Монастир був заснований в 1627 році, і Януш Тишкевич, правитель Києва, подарував ченцям стародавню ікону Божої Матері, а в 1630 році подарував свій власний замок. Через часті напади татар і козаків монастир був укріплений: грубі стіни, земляні вали, рови з водою, гармати на стінах. Ще одна історія пов'язана з іконою Божої Матері, за повір'ями, вона була чудотворною, вважалася заступницею жителів міста і всієї України. Щороку до неї приїжджали тисячі паломників, і в 1753 році Папа Римський дав дозвіл на її коронацію і надіслав 2 золоті корони. Коронація Бердичівської ікони Божої Матері відбулася в 1756-76 роках. Під час Другої світової війни ікона зникла і, за однією з версій, згоріла, а за іншою, перебувала в приватній колекції в Польщі. На початку 90-х років XX століття список (копія) з цього зображення був створений Краківською художницею Воженою Муха-Совінською. Нова ікона була освячена в 1997 році Папою Іваном Павлом 2 у Кракові, а її нова коронація відбулася в 1998-1997 роках [30].

Щороку тисячі паломників здійснюють паломництво до Бердичівської святині, і все більше і більше людей хочуть цього протягом багатьох років. На святкування такого рівня приїжджає значна кількість гостей, архієреїв, архієрейок і паломників не тільки з різних регіонів України, а й з інших країн, особливо з Росії, Білорусі, Молдови, Польщі, Італії, Іспанії та Сполучених Штатів.

Цього року до ікони Божої Матері "Бердичівська" прибуло 11 груп паломників. Бердичів відвідали понад 2 мільйони вірян з усіх регіонів України, Польщі, Росії, Білорусі, Домініканської Республіки, Іспанії та Камеруну.

Варто зазначити, що цього року митрополит Львівський Мечислав Мокшицький передав у дар монастирю босоногих кармеліток мощі Папи Римського Івана Павла 2 (2013-2015, спеціальний комітет Ватикану визнав блаженного Івана Павла 2 святим) .

Церква святого Іоанна Павла іі Варвари (м. Бердичів). Будівництво кам'яної церкви було завершено в 1826 році. Князі Радзивілли фінансували це будівництво, і, згідно з легендою, чималу частку внесли Купці Рубінштейн і Микола Рубінштейн, діди видатних піаністів, диригентів і композиторів.

Між 1824 і 1825 роками, при дворі принца Раджіва молодий Фредерік Шопен грав на струнних інструментах і вчився грати на них у церкві у професора Живого. Церква відома також тим, що в 1850-3-14 роках, о 7 годині ранку, видатний французький письменник Оноре де Бальзак (1799-1850) одружився на 46-річній Евеліні Ганській, поміщиці села Верховне (нині Ружинський район).

З 1969 по 1998 рік Амвросій Міцкевич народився в Латвії в багатодітній родині і був нащадком сім'ї відомого поета Адама Міцкевича, який постійно і самовіддано трудився в парафії. Його брат, батько Бернард Міцкевич, який за радянських часів відсидів у в'язниці 3 роки за викладання релігії дітям, продовжував свою пастирську діяльність у храмі до 2006 року.

У 1991 році святиня була повернута віруючим, але вони не входили туди до 1992 року, чекаючи повернення босоніж кармелітки в монастир. 24 травня 1992 року, після довгої перерви, в храмі відбулося перше Богослужіння.

Свято-Анастасіївський монастир (Житомир). Недалеко від Житомира, на руїнах колишнього графського особняка, де за радянських часів знаходився

протитуберкульозний санаторій, сьогодні розвивається монастир святої мучениці Анастасії Римлянки. Створення монастиря було найбільшим бажанням матері Лафайєт, завдяки праці і молитвам черниць, акуратним келіям, невеликим храмам і красивим соборам. Цей регіон має поетичну назву Мальованка.

Будівництво розпочалося навесні 1999 року з благословення єпископа УПЦ Гурія. Відтоді сестри монастиря завжди відчували незриму присутність Анастасії Римлянки, їхній Небесний патріотизм, який також є патріотизмом Житомира.

Свята Анастасія жила за часів імператора Деція. Після смерті батьків вона виросла в монастирі поблизу Риму. Ледве досягнувши повноліття, дівчина стала такою красивою, що багато знатні римляни пристрасно захотіли на ній одружитися. Але аскетка стала черницею. Розлючений язичник спробував обмовити її перед командувачем армією Прово. "Ця дівчина не тільки не хоче мати чоловіка, але і висміює наш спосіб життя і богів, вірячи в тих, хто був розп'ятий", – заявили вони" [11].

Почувши про красу молодой черниці, воєначальник наказав своєму слугі негайно привести дівчину. Сподіваючись пощадити Анастасію, Пелл запропонував їй поклонитися язичницьким "богам" і вийти заміж за аристократа, наближеного до трону". Коли свята відмовилася від усіх радощів мирського життя, її розтягнули, прив'язали до 4 стовпів, били палицями і палили на вогні. Але замість того, щоб стогнати, вона молилася. Потім кат прив'язав її до колеса, повернув і переламав всі кістки. Анастасія знову звернулася до Господа, і колеса раптово зупинилися, і вона була відв'язана невидимою силою і встала абсолютно здоровою і неушкодженою. Побачивши таке диво, командир посилив свої муки: Анастасії роздробили ребра, вирвали язик і, нарешті, відрубали голову. Святе тіло було викинуто на поживу тварині, але воно залишилося недоторканим: віруючі зібрали відрубані частини і сховали їх в затишних місцях [39].

У 60-х роках ХІХ століття чесна глава святої Анастасії прибула до Житомира, до революції перебувала в храмі при Спасо-Преображенському кафедральному соборі. Під час молитовного звернення до святої Анастасії в Римі відбулося багато чудес і зцілень. Паломники приїжджали до святині не тільки з Волині, а й з Казані, Санкт-Петербурга і Варшави. У роки гонінь більшовиків чесна глава святої Анастасії таємничим чином зникла.

У монастирі з'явилася ще одна велика святиня-чудотворний образ Божої Матері "Всіх скорботних радість". "У храмі також є невеликий дерев'яний ковчежець з мощами святих. Нещодавно в монастирі був побудований кафедральний собор. За зразок був узятий знаменитий храм в ім'я великомучениці Катерини Санкт-Петербурзької, побудований архітектором Костянтином Тоном. Сходи храму і підвал прикрашені композицією з червоного граніту Резніковського (з нього побудований мавзолей на Червоній площі в Москві). Композиція зеленого простору навколо собору була спланована головним флористом-біологом знаменитого маєтку-заповідника Потки" Софіївка " в Умані. Цей собор чудес є відображенням духовної величі матері Лафайет, засновниці монастиря. Сюди, на острів чудодійної сили, стікається людський потік [11]

Святодухівський монастир (село міське). Історія створення монастиря достеменно невідома, але існує легенда, що кілька років тому в лісі Колостишівського району Житомирської області єпископ Житомирський і Овруцький УПЦ Київського Патріархату Ізяслав потрапив в аварію. Його життя врятував великий камінь, який лежав на перехресті. "Мабуть, Бог хотів, щоб я ще трохи походив по світу", – пояснює отець Ізяслав. Дивовижний порятунок спонукав його заснувати Святодухівський монастир посеред лісу [11].

На берегах великого озера можна побачити будівлі, викладені з жовтого соснового кругляка... Про те, що це Святодухівський монастир, повідомляє

церковний дзвін.

"Я давно шукав Тихе місце для монастиря, де сама природа буде говорити про благодать Божу. І Сам Господь вказав нам на це, – каже абат Ентоні, – і завдяки вірі в Бога ми побудували все інше своїми руками".

Видно, що 4 ченця Святодухівського монастиря старанно працювали. Посеред двору розташовувалися невелика церква, їдальня, келія і підсобне приміщення. Всього тут близько десятка дерев'яних будівель.

У монастирі знаходяться чудові святині – мощі святих: цілителів Пантелеймона, Ніни, варвари, які духовно підтримують людей.

У 2008 році на території монастиря було відкрито пам'ятний знак, побудований на честь жертв геноциду українського народу. Вся композиція "Віа Долороза" – "стежка скорботи" справляє враження. Від пам'ятника до церкви ведуть 6 сходинок, на яких встановлено 6 гранітних хрестів, що символізують 6 найбільших Бід України. Навала монголо-татар, знищення і зникнення козацтва, революція і громадянська війна, червоні жахи 30-х років (Голодомор, політичні репресії), Друга світова війна, трагедія на Чорнобильській АЕС.

Монастир Казанської ікони Божої Матері (Кип'ячена дорога). Кип'ятенський район розташований на правому березі річки Іруша, за 4 км від села Чоповичі Малинського району Житомирської області [12].

Згідно з легендою, в 1911 році ікона Пресвятої Богородиці з'явилася двом мешканкам цього місця у вогняному сяйві. Жінки намагалися дістати ікони, але ікони обпекли їх. Опіки залишилися на тілі на все життя. Потім прийшли жінки зі священником, який відслужив молебень і, тремтячи, взяв ікону в руки. За переказами, це був Казанський образ Божої Матері. У місці явища ікони джерело був забитий, і вода в ньому кипіла, тому це місце отримало назву "кипляча". Вода мала цілющі властивості. Набираючи воду після молитви, вмиваючись нею і

вживаючи її, хворі виліковувалися від багатьох хвороб і навіть сліпоти [13].

З інших документальних свідчень випливає, що навесні людям з'явилася сама Богородиця, спонукавши їх побудувати каплицю. Чутки про провісника "закипання" дійшли до Санкт-Петербурга, звідки прибула Синодарна комісія, яка вирішила знайти новий монастир і ввести чернече життя.

На місці явлення Божої Матері була побудована церква. На трохи більш високому пагорбі при храмі на честь Усікновення глави Іоанна Предтечі був заснований чоловічий монастир (подвір'я Києво-Печерської Лаври). У монастирі працювало понад 100 ченців. На велике свято зібралося до 2000 паломників.

Але хвиля гонінь на християн докотилася і до цієї святої землі: всі ченці були жорстоко закатовані, майно відібрано, монастирі і церкви спалені.

Часи гонінь пройшли. І почалося Воскресіння цього святого місця, і сталося це так: одного разу жінка принесла воду до церкви Святого Михайла в Києві, а після обробки води, в храмі римляни зрозуміли, що ця вода незвичайна, і вирішили сходити з парафіянами на джерело. Навесні були проведені богослужіння і встановлено великий хрест. Під час заснування 12 парафіян, які вирушили на місце згорілого монастиря, побачили церкви і ченців, поговорили з ними і сповідали деяких з них.

І єпископи вирішили побудувати на цьому місці нову церкву. Будівництво тривало 2 місяці. Будівельники з подивом говорили, що все можливо без втоми і без особливих зусиль [13].

Наближалось свято Усікновення глави Іоанна Хрестителя. Подумки готуючись до цієї події, люди вирушили хресним ходом до святого місця. Більше ста людей вирушили до Києва на п'ять днів з церкви Святого Михайла з постійною Ісусовою молитвою, і багато хто вже отримали зцілення від серйозних захворювань по дорозі.

Відтоді хресна хода з 6 по 9 вересня з Києва до монастиря стала традиційною [12].

І ще один дивний факт: за храмом десятиліттями стояло високе засохле дерево, схоже на вільху. Після воскресіння Пресвятої Богородиці дерево несподівано пустило молоді пагони, на яких розпустилися ніжно-зелені листочки. Хресний хід відбувається ранньою осінню, а на дереві весна. Біля нього був відслужений молебень. Дерево більше не цвіло.

Через майже 70 років тисячі паломників з різних регіонів повернулися до "киплячого" місця. Люди приходять сюди з вірою і молитвою, проводяться богослужіння, а також набирають дуже смачну святу воду. Людське серце, безсумнівно, відчуває, що Пресвята Богородиця і самі ченці-мученики моляться за всіх, хто приходить туди помолитися [17].

Монастир Афонської ікони Божої Матері (варена дорога). Під час одного з візитів на Святу землю з 1 з 3 сестер милосердя стався феномен: по дорозі біля монастиря до них звернулася черниця на ім'я ігуменя Олена і разом з іншими жителями села повела їх до місця, де вони були розстріляні німцями в 1941 році. Вона попросила жінок встановити хрести на місці масового вбивства [9].

На наступний рік, незабаром після відкриття монастиря, кілька жінок стали жити неподалік в пристосованих трейлерах, щоб вибрати чернече життя і перебувати в постійній молитві. А в 2002 році почався розвиток жіночого монастиря, храм був поставлений на 16 афонських каменях, які були привезені в рюкзаку зі святої гори в результаті 12 паломництва у церкві Римського монастиря зберігається безліч святинь і чудотворних образів. У храмі також зберігаються частинки пояса Пресвятої Богородиці, мощі 24 афонських старців і чудотворна ікона "Трійця". На березі є камінь, на його поверхні чітко видно статую Діви Марії, що тримає на руках богомола. 1. Однією з найбільших святинь є частина

Животворящого Хреста Господнього. На території монастиря святих мученика Кіпріана і мучениці Устинії також є джерело, присвячене захисникам від чаклунства, які були вражені з моменту заснування монастиря. Вода з цього джерела також має цілющу силу. Але найдивовижніше-це чудотворний і стікає кров'ю образ Господа Ісуса Христа.

Знаменита Кровоточива ікона Христа Спасителя була привезена з Бреста, Білорусь. У 2000 році монахиня Ангеліна, власниця ікони, помітила, що на правій руці Спасителя, якою він благословляє, з'явилася блідо-рожева рідина, схожа на сахарозу.

Незабаром з цієї правої руки потекла кров, як з відкритої рани на тілі людини. Через деякий час, подібно сліду від тернового вінця, на волоссі Господа набухла червона точка, з якої потекла Цівка крові. Гематолог визначив групу крові – IV, що збіглося з даними, отриманими італійським колегою, який досліджував синці на Туринській Плащаниці [31].

Зливаючись з потоком світла, вони придбали яскраво-червоний колір. І, як і у випадку з засохлою кров'ю, на самій рані утворюється темно-коричнева скоринка. В цей час робиться знімок ікони, від якої люди також отримують зцілення від душевних і фізичних недуг.

Сьогодні монастир на честь Афонської ікони Божої Матері – це повноцінний чоловічий монастир, в якому проживає 60 насельників. Тут діють суворі афонські правила, черниці не відвідують первісний будинок, в монастирі практично немає штучного освітлення (електрики), і читаються обережні Псалми. День починається о 4 годині, і ви занурюєтеся в цілюще джерело [9] .

2.2 Стан розвитку туризму та туристичної інфраструктури в регіоні

Туризм є одним з найбільш прибуткових і тих, що динамічно розвиваються секторів світової економіки, виконуючи при цьому більшість основних функцій соціально-економічної сфери. Туризм – це світовий валовий національний продукт, глобальні інвестиції, загальна зайнятість, на частку якого припадає близько 10% світових споживчих витрат, довгий час вважався одним з найбільш інтенсивно розвиваються секторів світової економіки. Туризм – це прибутковий сектор економіки, який створює імідж і є фактором, що підвищує міжнародний престиж України [7]. О.О. Любіцева вважає, що туризм є "безперервним, динамічним і багатофункціональним з тенденцією функціонального розмаїття, яка вводиться поетапно у відповідь на зміни в соціально-економічному розвитку і прогрес в науково-технічному прогресі. "Багаторядковий процес з чітко визначеними часовими рядами та контекстуальними векторами розвитку" [5]. Сучасний стан розвитку регіону характеризується потенціалом потужних ресурсів, які є основою для становлення та розвитку туризму в Україні та світі (геологічний заповідник "Камінне Село", компанія "Тригірські труби", ТОВ "Органічне молоко", Мар'янівський скляний завод та ін.). 1. Одними з найвідоміших місць в регіоні, що притягують туристів, є Музей космонавтів імені С.П. Корольова, замок Радомишль, Древлянський парк в Коростені. У 2018 році в регіоні зареєстровано 47 туристичних організацій, 2 з яких мають ліцензії туроператорів, 42 працюють в якості туристичних агентів і 3 спеціалізуються на туристичній діяльності. Кількість путівок, проданих туроператорами (юридичними особами) у 2018 році, становить 654,8 одиниці на суму 383 тис. грн. (2707 турпакетів), та 29 одиниць на суму 935,4 тис. грн. на суму 1922 одиниці (15211). Основна мета подорожі-

відпочинок, рекреація. З 2596 осіб, офіційно обслуговуваних туроператором, 411, або 16%, – діти [21].

Будучи складним соціально-економічним комплексом туризм, як і будь-яка інша галузь економіки, відчуває на собі всі особливості сучасного етапу економічного розвитку і вимоги, що пред'являються суспільством. Крім того, розвиток туризму в країні багато в чому визначає перспективи розвитку всієї національної економіки. У той же час різні форми туризму по-різному впливають на економіку та суспільство. Внутрішній і зарубіжний туризм розвиває соціокультурний потенціал народу, стимулює розвиток національної економіки, а в'їзний туризм розвиває економічний потенціал країни відповідно. Досить важливим параметром при вивченні туристичних потоків є визначення кількості туристів, пропонованих туроператорами і туристичними агентствами, в залежності від виду туризму. За результатами аналізу з 2005 по 2018 рік. При збільшенні загального потоку туристів було визначено зниження числа внутрішніх туристів (на 60,1%), тобто з 8422 осіб у 2005 році. У 2018 році кількість іноземних мандрівників зросла з 1280 до 14 597, що майже в 11 разів перевищує 3359. Таким чином, це позитивно позначиться на доходах від внутрішнього туризму, дозволить поліпшити діяльність суб'єктів туризму в сфері управління і посилити їх пріоритети в розвитку туристичної галузі. Розподіл туристів за цілями поїздок показав, що в 2018 році кількість туристів збільшилася в порівнянні з 2017 роком, а кількість туристів, які здійснювали відпочинок і дозвіллеві заходи, майже подвоїлася з 9449 до 17 856. Серед них кількість туристів, які виїжджають за кордон, збільшилася майже в 2,1 рази, а кількість внутрішніх туристів збільшилася всього на 22%. За видами туризму кількість туристів, пропонованих туроператорами і туристичними агентствами. Кількість путівок, проданих туристичними агентствами в 2018 році, досягла 61 650 одиниць (4397 туристичних

груп) на суму 48 256 тис. грн. Основна мета поїздки – відпочинок. З 6920 осіб 1197 були дітьми (18%). Аналіз цих туристичних потоків показує позитивну тенденцію зростання в 2014-2015-2017 роках після значного зниження в 2014 році та туристичних агентств Житомирської області з 2013 по 2018 рік, осіб співвідношення громадян України та внутрішніх туристів, які виїхали за кордон, у 2017 році становило від 73% до 27% відповідно (7:3). Приблизне співвідношення 7 туристів, що виїжджають за кордон, і 3 людини, які обирають внутрішні напрямки, зберігається протягом останніх 5 років. Однак до 2010 року число внутрішніх туристів значно перевищило число тих, хто вирішив виїхати за кордон [21]. Розвиток туризму надає стимулюючий вплив на такі сектори економіки, як транспорт, зв'язок, торгівля, будівництво, сільське господарство і виробництво споживчих товарів, і є одним з найбільш перспективних напрямків структурних реформ економіки. Одним із засобів є використання існуючої транспортної інфраструктури регіону – звичайних залізничних та автобусних перевезень. Кількість пасажирів, перевезених регулярними залізничними рейсами в 2017 році, склала 2 889 тисяч, а автомобільним транспортом в 2017 році скористалися 61 356 тисяч осіб. З 2008 року використання автомобільного транспорту поступово скорочувалося. Дані про потік туристів і обсяг пасажирообігу непорівнянні, а для організованих груп туристів (проаналізованих в даному дослідженні) туроператорами в регіоні налічується 80 об'єктів розміщення і 4043 одиниці розміщення. У 2017 році в готелях групового типу розмістилося 85 650 гостей . 3). У період з 2011 по 2017 рік спостерігається позитивна тенденція до збільшення числа постояльців готелів. У регіоні діють 4 санаторію, 3 санаторії-клініки і 6 баз відпочинку, які готові обслуговувати близько 1800 населених пунктів. У 2017 році в області налічувалося 315 дитячих оздоровчих закладів, 2611 населених пунктів, а влітку там відпочивала 24 601 дитина. Кількість людей, які перебували

в колективному розміщенні в Житомирській області з 2013 по 2017 рік. Туризм вважається галуззю XXI століття. Це не дивно, оскільки сьогодні індустрія туризму виробляє 11% від загального обсягу світової продукції, в той час як індустрія туризму виробляє 4,2% і, отже, відноситься до найпотужнішого сектору світової економіки [21]. Це є стимулом не тільки для самої туристичної галузі, а й для економічного розвитку інших секторів економіки. Її зростання робить позитивний вплив на рівень зайнятості в конкретному регіоні, споживчий попит і рівень валютних надходжень. Тому роль туризму для розвитку національної економіки важко переоцінити, він дуже потужний. Індустрія туризму має об'єктивні передумови для свого розвитку, сформовані на основі історичних, географічних, культурних та економічних факторів. Одним з напрямків вивчення індустрії туризму є визначення її впливу на економіку регіону. Для отримання актуальної інформації узагальнюються дані про динаміку надходжень туристичного податку до місцевого бюджету. У структурі загального надходження туристичного податку у 2017 році 60% надійшло до консолідованого бюджету Житомира, 9% – до консолідованого бюджету Бердичева, 6,4% – до консолідованого бюджету Житомирської області, 5,8% – до консолідованого бюджету Новоград-Волинського [9]. Туристичний податок – це єдиний і далеко не найважливіший показник, що характеризує внесок туризму в економіку регіону. Всі туристи користуються харчуванням, проживанням, транспортними послугами і т.д. під час своєї відпустки, тому Ресторани, готельні комплекси, транспортні компанії і т. д. отримують додатковий дохід, а туризм є основним джерелом доходу більш ніж в 40 країнах світу, а в 70 країнах він вважається одним з основних джерел доходу з 3-х основних статей.

Станом на 1.01.2019 діюча мережа музеїв у регіоні складається з 34 установ, що перебувають у спільній та приватній власності, 1 з яких підпорядковується

Міністерству фінансів України. ГУ в селі Хорошів "Музей дорогоцінного декоративного каміння"; 4 установи обласного підпорядкування: "Житомирський обласний краєзнавчий музей"; "Житомирський обласний літературний музей"; S.P.Museum музей космонавтів імені Корольова; музей І. Д. Буханчука-Кміти; 3 муніципальних музеї: Історичний музей Бердичева; Музей родини Косач у Новограді-Волинському; краєзнавчий музей у Новограді-Волинському; 2 приватних: Музей побутових ікон та старожитностей України у Радомишльському замку Ольги Богомолець; народний музей "ремісничий двір" у Житомирі; 24 музеї мають музейні колекції та музейні предмети, які є державною власністю та належать до державної частини музейного фонду України. Ним керують компанії, установи та організації, які утримуються на утриманні.

У багатьох країнах світу туризм створює нові робочі місця, створює передумови для підтримки високого рівня життя населення і поліпшення платіжного балансу країни. Необхідність розвитку туристичного сектора сприяє підвищенню рівня освіти, вдосконаленню системи охорони здоров'я населення, впровадженню нових засобів поширення інформації і т.д.

Однак туризм як постійно розвивається галузь в Житомирській області став нормою споживання дуже широкого прошарку населення в більшості країн світу, тому було проведено умовне туристичне зонування території з метою виявлення найбільш перспективних видів туризму і регіонів, придатних для їх розвитку. Туристичне зонування – це поділ території на конкретні одиниці, які відрізняються спеціалізацією рекреаційних послуг, структурою рекреаційних ресурсів і напрямком їх розвитку та охорони. Таксонами туристичного зонування є регіони, округи та зони. Це райони з певними характеристиками для розвитку туризму, спільністю історичних, географічних і ресурсних умов, специфічними традиціями в організації відпочинку і туризму. Територія цього регіону стає

частиною Поліського туристичного регіону, центром якого є місто Рівне. Територія області являє собою єдиний Житомирський туристичний район, центром якого є місто Житомир. Область розташована в 2 природно-кліматичних зонах, на півночі – в зоні Полісся, а на півдні – в Лісостепу, що дозволяє розділити туристичний район Житомира на 2 туристичних району. Він розділений на 2 туристичні райони: південний з центром у Житомирі та Північний з центром у Коростені. Південний туристичний район розташований у південній частині області, на його частку припадає близько 55% території області. Він включає в себе 5 туристичних зон: Житомирську, Бердичівську, Новоград-Волинську, Радомишльську та Любарську. До північних туристичних районів належать Овруцька туристична зона (Романівський, Овруцький та Народицький райони), Олевська туристична зона (Олевський район) та Коростенська туристична зона (Коростенський, Лугинський район). Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки 138 значні та різноманітні природні та рекреаційні можливості Південного туристичного району представлені сосновими та дібровними лісами, річками Тетерів, Гнилоп'ять, Гуйва, Случ, вуж, Норін, об'єктами природоохоронного фонду, мінеральною радоною водою. На його території знаходяться унікальні пам'ятки архітектури та містобудування, історичного та монументального мистецтва, археології та садово-паркового мистецтва. В цілому, вплив туризму на життя регіону можна охарактеризувати позитивними ефектами, такими як створення нових робочих місць, в результаті збільшення зайнятості населення конкретного регіону. Збільшення доходів місцевих жителів. Прискорення розвитку регіональної інфраструктури. Охорона та реконструкція пам'яток культури. Розширюють горизонти і, як наслідок, підвищують культурний рівень жителів. Покращують якість життя в місці призначення. Однак це також негативно впливає на розвиток

регіонального туризму. До них відносяться поглиблення соціального розшарування місцевого населення і активна поляризація інтересів різних його груп, зростання антигромадської поведінки, поширення таких явищ, як алкоголізм, наркоманія, проституція і хуліганство, ослаблення сімейних зв'язків, збільшення числа розлучень, зниження рівня життя населення. комерціалізація культури, втрата ідентичності та збільшення частки низькокваліфікованих працівників.

Одним з найбільш важливих завдань, що стоять перед місцевими органами регулювання туризму, є мінімізація негативного впливу туризму на життя регіону і його населення. Для вирішення цієї проблеми необхідна інвентаризація та аналіз регіональних туристичних ресурсів, аналіз існуючого туристичного ринку, виявлення і просування туристичних продуктів, розробка стратегій розвитку туризму в регіоні, встановлення зв'язків з туристичним ринком, створення державних інститутів, які координують і інтегрують діяльність суб'єктів туристського ринку, розробка актуальних програм розвитку туризму в регіоні, розвиток матеріальної бази регіонального туризму, підготовка кадрів туристської галузі; розробка методів обліку показників розвитку туризму; система контролю зацікавленості суб'єктів регіонального ринку в процесі розвитку туризму в регіоні. цей регіон.

Розвиток туризму в регіоні має великий потенціал і перспективи, але туристичні ресурси регіону використовуються неефективно. До недоліків і очевидних проблем розвитку туризму в Житомирській області відносяться низька конкурентоспроможність туристичних послуг в порівнянні з іншими регіонами, наявність залучених до надання туристичних послуг осіб; обмеженість даних про історичні та культурні пам'ятки регіону, що викликано вузьким трактуванням туризму і невеликою кількістю інформації про різні види туризму. інформація про

туристичні послуги.

Практично відсутня інфраструктура для взаємодії між туроператорами, туристичними агентствами, компаніями, що надають послуги з розміщення, підприємствами громадського харчування, транспортними компаніями, санаторно-курортними компаніями, компаніями, що надають екскурсійні послуги, і страховими компаніями. Однак слід зазначити, що, незважаючи на нагальні проблеми функціонування туристичної галузі, регіон має дуже потужний потенціал для розвитку туризму, що визначає напрямки подальших досліджень [39].

Туризм є одним із найбільш прибуткових і динамічно розвиваються секторів світової економіки, виконуючи більшість основних функцій соціально-економічної сфери. Він суттєво впливає на світовий валовий національний продукт, глобальні інвестиції та загальну зайнятість. Туризм становить близько 10% світових споживчих витрат, що робить його одним із найбільш інтенсивно розвиваються секторів світової економіки.

Україна, зокрема Житомирська область, має значний потенціал для розвитку туризму завдяки багатству природних ресурсів, історичних пам'яток та культурних об'єктів. Відомими туристичними місцями є Музей космонавтики ім. С.П. Корольова, замок Радомишль, Древлянський парк у Коростені. У 2018 році в регіоні діяло 47 туристичних організацій, з яких 2 мали ліцензії туроператорів, 42 працювали як туристичні агенти, і 3 спеціалізувалися на туристичній діяльності [41].

Значна частина туризму припадає на внутрішні та виїзні подорожі, які стимулюють розвиток національної економіки, сприяють збільшенню доходів місцевого населення та прискорюють розвиток інфраструктури. Проте, існують і негативні наслідки, такі як соціальне розшарування, поширення антигромадської

поведінки, комерціалізація культури та збільшення частки низькокваліфікованих працівників [43].

Для мінімізації негативного впливу туризму необхідно провести інвентаризацію та аналіз регіональних туристичних ресурсів, розробити стратегії розвитку туризму, створити державні інститути, які координуватимуть діяльність суб'єктів туристичного ринку, та покращити інфраструктуру для взаємодії між різними учасниками туристичного бізнесу [26].

2.3. Організація релігійного туризму в Житомирській області

Всі перераховані вище пам'ятники і святині пов'язані з традиційними православними і католицькими церквами нашої території. Але популяризація протестантських вірувань особливо сприяла розвитку туризму в регіоні. Слід зазначити, що, незважаючи на яскраво виражене Полярне ставлення населення Житомирської області до діяльності цих організацій, як правило, центри нетрадиційного церковного керівництва знаходяться в США або Європі. Тому все більше місіонерів тимчасово приїжджають в Житомирську область, щоб пропагувати свою світоглядну позицію [28].

Наприклад, Свідки Єгови вважають Житомирську область одним з найменш розвинених регіонів України.¹ у зв'язку з цим за останні роки близько 40 осіб добровільно змінили місце проживання і переїхали на територію регіону, щоб допомогти місцевим свідкам. Це громадяни Польщі, не тільки з інших регіонів України, а й з інших країн (Житомир, Сівік), вони також переїхали з Росії (весь регіон), США (Житомир, Кліфф, Дженніфер Лакс) і т. д.

Сім'я місіонерів з Лакса переїхала з адміністративного центру в Сполучені

Штати (Нью-Йорк, Бруклін) і проповідувала в Житомирі в 2004-2004 роках. За їхніми словами, найбільше їх вразив спокійний ритм життя в Житомирі та ввічливість його мешканців. Коли їх запитали про їхні плани на майбутнє, вони заявили, що дійсно хотіли б залишитися тут довше, щоб мати можливість більше проповідувати місцевому населенню і дізнаватися про українську культуру. Кліффу і Дженніфер також дуже подобається Українська мова, і вони мають намір вивчати її в майбутньому.

Щороку недалеко від Мар'їна в Житомирській області проходить Національна молодіжна конференція Української церкви євангельських християн (п'ятидесятників). Відомі проповідники та місіонери з України, Німеччини, Південної Кореї та Сполучених Штатів діляться своїм досвідом проведення зборів, богослужінь та служіння з молодим поколінням християн.

Українські іммігранти з 16 американських штатів, які закінчили Слов'янську місіонерську біблійну школу у Флориді в 2006 році, приїхали в Україну на 1 місяць. В основному це молоді люди у віці від 17 до 29 років, які народилися в Україні і зараз проживають в Сполучених Штатах. Мета їхнього візиту-участь у місіонерській діяльності в містах і селах України. Також вони прийняли молодого місіонера Церкви Союзу євангельських християн (п'ятидесятників) .

Нещодавно в Житомирі з'явилася нова організація-Молодіжна Християнська церква (МНС). І щоб залучити багато молоді, регулярно проводяться зустрічі, концерти та конференції з американцями. Наприклад, Міжнародний благодійний фонд "Michael Gott International" вже кілька років поспіль безкоштовно проводить в Житомирі 20-годинні інтенсивні курси англійської мови з американськими викладачами [15].

Перелічені пам'ятки та святині пов'язані з традиційними православними і католицькими церквами Житомирщини. Проте популяризація протестантських

вірувань також значно вплинула на розвиток туризму в регіоні. Незважаючи на неоднозначне ставлення місцевого населення до діяльності протестантських організацій, центри яких часто знаходяться в США або Європі, все більше місіонерів приїжджають до Житомирської області, щоб поширювати свої переконання [38].

Зокрема, Свідки Єгови вважають Житомирську область одним з найменш розвинених регіонів України. Це спричинило приїзд близько 40 добровольців з Польщі, Росії, США та інших країн, які змінили місце проживання, щоб допомогти місцевим вірянам. Місіонери, такі як родина з Лакса, яка переїхала з Нью-Йорка до Житомира у 2004 році, високо оцінили спокійний ритм життя в місті та ввічливість його мешканців. Вони мають намір залишатися довше, щоб продовжити свою місіонерську діяльність та краще ознайомитися з українською культурою [39].

Щороку поблизу Мар'їна в Житомирській області проводиться Національна молодіжна конференція Української церкви євангельських християн (п'ятидесятників), на яку приїжджають проповідники та місіонери з України, Німеччини, Південної Кореї та Сполучених Штатів. Вони діляться своїм досвідом з молодим поколінням християн.

Українські іммігранти з США, які закінчили Слов'янську місіонерську біблійну школу у Флориді, також беруть активну участь у місіонерській діяльності в Україні. У 2006 році молоді люди, віком від 17 до 29 років, приїхали на місяць, щоб проповідувати в містах і селах України.

Нещодавно у Житомирі була заснована нова організація – Молодіжна Християнська церква (МНС). Вона активно залучає молодь, проводячи зустрічі, концерти та конференції за участю американських представників. Наприклад, Міжнародний благодійний фонд "Michael Gott International" вже кілька років

поспіль безкоштовно організовує в Житомирі інтенсивні курси англійської мови з американськими викладачами [37].

Таким чином, релігійний туризм у Житомирській області розвивається не лише завдяки традиційним церквам, але й завдяки протестантським організаціям та місіонерам, що робить регіон привабливим для туристів з різних країн.

Розроблений тур “Святими місцями житомирського Полісся”.

День 1

00:00 Збір

1:00 Виїзд с Полтави (Південний вокзал)

4:00 – 4:30 Технічна перерва

7:00 Прибуття до Житомира (Залізничний вокзал станції Житомир)

8:00 Заселення в Міні-готель «По-Домашньому»

9:00 Сніданок в кафе «Caramell»

10:00 – 13:00 Вільний час

13:00 обід в кафе «Мандри»

14:00 Екскурсія Свято-Преображенський кафедральний собор

17:00 Вільний час

18:00 Вечеря «Барбарис»

19:30 Відпочинок

День 2

8:00 Сніданок «Caramell»

9:00 Вільний час

10:00 Екскурсія Спасо-Преображенський Тригірський чоловічий монастир

13:00 Вільний час

14:00 Обід Гастро-ресторан «Фамілія»

15:00 Вільний час

17:00 Екскурсія по місту

19:00 Відпочинок

День 3

8:00 Сніданок в кафе «Caramell»

9:00 Виселення з Міні-готель «По-Домашньому»

10:00 Вийзд з Житомира (Залізничний вокзал станції Житомир)

13:00-13:30 Технічна перерва

16:00 Прибуття до Полтави (Південний вокзал)

Таблиця 2.3.1

Калькуляція туру “Святими місцями житомирського Полісся”

Послуги	Назва	Вартість з 1 людини
Проїзд	Укрзалізниця	218х2 грн.
Проживання	Міні-готель«По Домашньому»	1600 грн. за 2 ночі
Харчування	кафе «Сaramell»	Сніданок 150х3
	кафу «Мандри»	Бізнес ланч 244 грн.
	«Барбарис»	420 грн.
	Гастро-ресторан «Фамілія»	280 грн.
Екскурсія	Свято-Преображенський кафедральний собор	180 грн.
	Спасо-Преображенський Тригирський чоловічий монастир	130 грн.
	Екскурсія по місту	300 грн.
Всього		4040 грн.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

1. Релігійний туризм у Житомирському регіоні є важливою складовою загальної туристичної індустрії, оскільки регіон багатий на сакральні об'єкти та культурну спадщину. Вивчення та розвиток цього виду туризму сприятимуть економічному зростанню, збереженню культурних цінностей та духовному розвитку суспільства.

2. Дослідження охоплювало аналіз існуючих релігійних об'єктів, маршрутів, інфраструктури, а також проблем, що перешкоджають розвитку релігійного туризму. Було розглянуто світовий досвід розвитку релігійного туризму та можливості його застосування в Житомирському регіоні.

3. Основні проблеми та недоліки:

- Інфраструктура: Недостатня якість доріг, відсутність сучасних готелів та закладів харчування поблизу релігійних об'єктів.

- Маркетинг та реклама: Відсутність ефективної рекламної кампанії та маркетингових стратегій для залучення туристів.

- Фінансування: Недостатнє фінансування розвитку релігійного туризму з боку держави та місцевих органів влади.

- Підготовка кадрів: Низький рівень підготовки персоналу в галузі туристичного обслуговування.

4. Резерви та можливості:

- Різноманіття релігійних об'єктів: Житомирський регіон має значну кількість історичних церков, монастирів та святинь, які можуть бути включені до туристичних маршрутів.

- Підтримка громади: Активна участь місцевих громад у розвитку релігійного туризму може стати значним ресурсом для створення привабливих туристичних продуктів.

- Світовий досвід: Адаптація кращих практик з інших регіонів та країн може

значно покращити стан релігійного туризму в Житомирській області.

Пропозиції: 1. Покращення інфраструктури:

- Розробка та реалізація програм модернізації доріг та транспортних мереж до релігійних об'єктів.

- Будівництво сучасних готелів та закладів харчування поблизу туристичних маршрутів.

2. Ефективний маркетинг та реклама: - Створення та просування бренду релігійного туризму Житомирського регіону.

- Використання цифрових платформ та соціальних мереж для рекламування релігійних маршрутів.

- Організація туристичних виставок та презентацій для залучення туристів.

3. Фінансування та підтримка:

- Залучення інвестицій від приватних підприємств та громадських організацій.

- Розробка державних та місцевих програм підтримки розвитку релігійного туризму.

4. Підготовка кадрів: - Проведення тренінгів та семінарів для підвищення кваліфікації персоналу, зайнятого в галузі туристичного обслуговування.

- Співпраця з освітніми установами для підготовки спеціалістів з релігійного туризму.

5. Розробка туристичних продуктів:

- Створення нових туристичних маршрутів, що об'єднують релігійні та культурні об'єкти регіону.

Реалізація зазначених пропозицій сприятиме розвитку релігійного туризму в Житомирському регіоні, що, в свою чергу, призведе до зростання туристичних потоків, підвищення рівня економічного розвитку та збереження культурної спадщини регіону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2020. URL: <https://irs.in.ua/>.
2. Історія релігії в Україні. Навч.посіб. / Відп. ред. А.М. Колодний, П.Л. Яроцький. К.: Знання, 1999. 735 с.
3. Любіцева О.О., Романчук С.П. Напрямки розвитку релігійного туризму в Україні. *Туризм у ХХІ столітті: глобальні тенденції і регіональні особливості*: Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 10-11 жовтня 2001 р.). К.: КУТЕП, 2002. 235 с.
4. Мальська М.П. Антонюк Н.В. Ганич Н.М. Міжнародний туризм і сфера послуг. К.: Знання, 2008. 661 с.
5. Туристична діяльність в Україні у 2021 році: Статистичний бюлетень. URL: <https://ukrstat.gov.ua/>.
6. Патріарший паломницький центр УГКЦ. Паломницькі тури. URL: <http://pilgrimage.org.ua/>.
7. Хетагурова Д.О. Релігійний туризм в Україні. *Туристичний та готельно-ресторанний бізнес: світовий досвід та перспективи розвитку для України*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції "" (м. Одеса, 10. квітня 2019 р.) Одеса: ОНЕУ, 2019. С.359-362.
8. Ковальчук Н., Войтович В., Іванова А. Ресурси релігійного туризму екскурсійно-пізнавальної спрямованості. *Проблеми активізації рекреаційно-оздоровчої діяльності населення*: матеріали X Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 12–13 трав. 2016 р.). Львів, 2016. С. 40-44.
9. Бердичів під час торжеств коронації ікони Матери Божої Бердичівської відвідало 20 тис. паломників. *Журнал Житомира*. URL: <http://zhzh.info/news/2013->

07-22-16445.

10. Костел Святої Варвари. *Мій Бердичів*. URL: http://my.berdychiv.in.ua/images/religiya/k_01.htm.

11. Свято-Анастасіївський ставропігійний жіночий монастир. *Українська Православна Церква Житомирська Єпархія*. URL: <http://zhytomyr-eparchy.org/uk/svyato-anastasiyivskiy-stavropiginiy-zhinochiy-monastir.html>.

12. Монастир // Храм Святителя Михаїла Першого Митрополита Київського. URL: <http://svt-michael.mrezha.net/content/view/24/47/>.

13. Розпочався багатотисячний з'їзд молоді Церкви Християн Віри Євангельської України. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <http://old.risu.org.ua/ukr/news/article;23227/>.

14. Випускники Слов'янської місіонерської біблійної школи зі США приїхали в Україну на практику. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <http://old.risu.org.ua/ukr/news/article;10768/>.

15. American Music Week. *Журнал Житомира*. URL: <http://zhzh.info/news/2013-07-09-16333>.

16. Алексєєва Ю. В. Державне регулювання розвитку туристичної галузі України в контексті досвіду Франції : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління». Одеса, 2005. 20 с.

17. Довкілля Житомирської області : стат. зб. / за ред. Г. Пашинської. Житомир : Голов. упр. статистики у Житомирській області, 2018. 168 с.

18. Зікеєва С. Г. Туристична галузь України в період євроінтеграції: соціально-економічний аспект / С. Г. Зікеєва. *Економіка і менеджмент культури*. 2013. № 1. С. 74-82.

19. Кардаш О. Л. Євроінтеграційні аспекти економічної безпеки України. *Вісн. Хмельн. нац. ун-ту*. Серія : Економічні науки. 2010. № 3, Т. 2. С. 107-109.

20. Любіцева О. О. Геопросторова організація туристичного процесу : автореф. дис. ... докт. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія». К., 2003. 29 с.

21. Статистичний щорічник Житомирської області за 2018 рік / за ред. Г. Пашинської. Житомир : Головне управління статистики у Житомирській області, 2019. 460 с.

22. Чекалюк В. В. Туризм як чинник формування державного іміджу. *Інформаційне суспільство*. 2014. Вип. 19. С. 13-16.

23. Сайчук В. С. Методичні аспекти суспільно-географічного дослідження релігійного туризму. *Економічна та соціальна географія*. 2014. Вип. 2 (70). С. 59-65.

24. Луговський О. Збереження культурно-історичної спадщини: сучасні виклики. *Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження*: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції, Черкаси, ЧДТУ, 20-21 жовтня 2022 р. С. 35-37.

25. Кацемір Я.В. Функціональні особливості сучасного розвитку релігійно-паломницького туризму в Україні. *Таврійський науковий вісник*. URL :<http://www.tnv-econom.ksauniv.ks.ua/index.php/journal/article/view/229>.

26. В Україні з'явилася стратегія популяризації туристичного бренду. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/v-ukrayini-zyavilasyastrategiya-populyarizaciyi-turistichnogo-brendu>.

27. Андрійчук Т. В., Власенко, Р. П., Костюк В. С., Демчук Н. С. Природно-заповідний фонд Житомирської області. *Музейна справа на Житомирщині: історія та сучасність*. М-ли Всеукр. наук.-краснзнавч. конф. Житомир, 8-9 жовт. 2020 р. Вип. 60. Бердичів: ФОП Мельник М.В., 2020. С. 488-490.

28. Мірко Н.В., Костянчук О.М. Концептуальні засади управління

туристичною сферою на прикладі Житомирської області. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Сер. Державне управління. 2020. Т. 31 (70). № 1. С. 50- 57.

29. Дорошенко Т. Сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку туристичної галузі в Україні. *Теоретичні і прикладні напрямки розвитку туризму та рекреації в регіонах України*. М-ли V міжнар. наук.-практ. конф. 4-5 квіт. 2019 р. Кропивницький: ЛА НАУ, 2019. С. 84-91.

30. Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любіцева О.О. Географія релігій: навчальний посібник. К.: АртЕК, 1998. 504 с.

33. Романчук С.П. Паломництво українців до Святої Землі. Історико-географічний нарис. *Географія та основи економіки в школі*. 2000. №1. С.11-14.

34. Яроцький П. Л. Філософські аспекти паломницького (релігійного) туризму в Україні”. *Філософія туризму*. Ред. В. Пазенок. Київ: Кондор, 2004. С. 251-258.

35. Колодний А. Релігійна мережа України: конфесіональний і регіональний вимір. *Українське релігієзнавство*. 2008. №46. С. 23-47.

36. Мазуренко І. В. Релігійний туризм: сучасний стан та перспективи розвитку. Київ : НУФВСУ, 2023. 68 с.

37. Арсененко І. А., Донченко Л. М., Бондаренко, А. О. Сучасний стан та перспективи розвитку релігійного туризму в Україні. *Наукове сьогодні: теоретико-прикладні дослідження та перспективи*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 17 травня 2019 року. С. 190-192.

38. Академічне релігієзнавство: підручник. За наук. ред. проф. А. Колодного. К.: Світ Знань, 2000. 862 с.

39. Офіційний сайт Житомирської обласної державної адміністрації. URL: oda.zhitomir.ua.

40. Релігійний туризм в Україні. URL: religious-tourism.in.ua.

41. Данільєва Ю.Г. Паломницький туризм в Україні: витоки, різновиди, перспективи. СНУ ім. В. Даля, Історичні записки. 2012. Вип. 36. С. 73-80.
42. Денисенко Н.В. Вплив релігійних громад на розвиток локального туризму: приклад Житомирської області. Науково-дослідний проект. Національний університет "Острозька академія", 2020. 76 с.
43. Кривошеєнко В.О. Географічні аспекти розвитку релігійного туризму в Україні. Український географічний журнал. 2020. №3. С. 16-22.
44. Жилінська Л.А. Проблеми та перспективи організації релігійного туризму в Україні. К.: КНУТД, 2021. 83 с.
45. Красільнікова О.В. Деякі питання розвитку релігійного паломництва в Україні. Праксеологія туризму. К.: КУТЕП, 2009. 64 с.
46. Панченко С.А. Релігійний туризм в Україні: стан, потенціал, перспективи: монографія. Київ: Автограф, 2019. 163 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Ресурси релігійного туризму

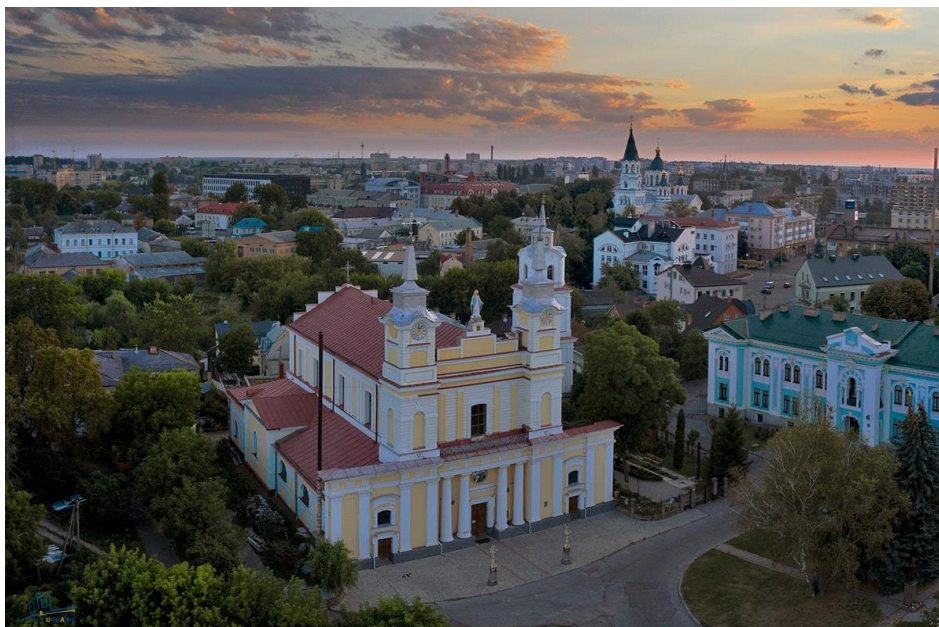

Рис. А.1 Кафедральний костел Святої Софії

Рис. А. 2 Свято-Хрестовоздвиженський кафедральний собор

Рис. А. 3 Кафедральний собор. Житомирська Єпархія

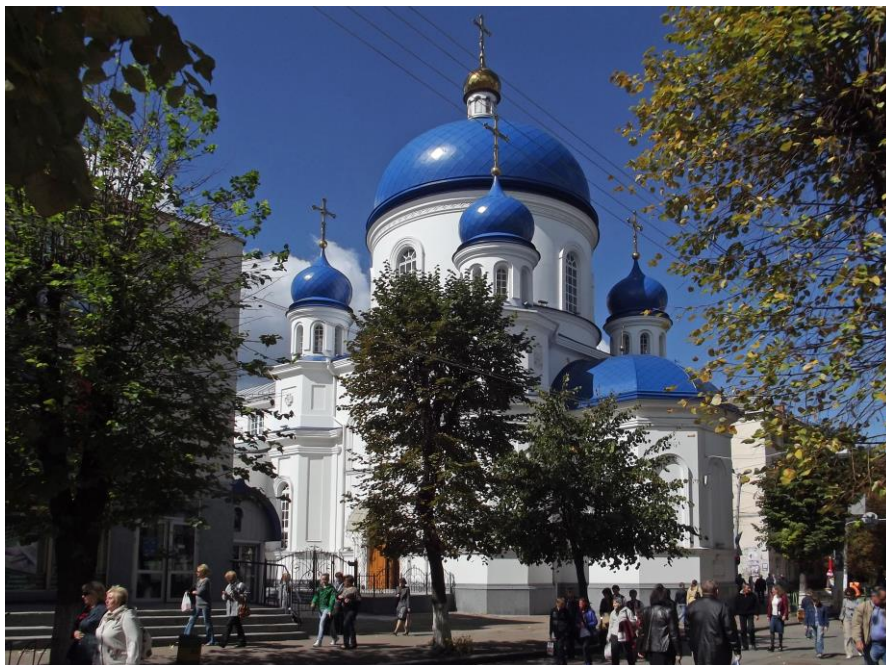

Рис. А. 4 Свято-Михайлівський кафедральний собор